

İLK DÖNEM İSLAM TARİHİNDE MUŞ VE ÇEVRESİ

Yrd.Doç.Dr. Mithat ESER
Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Muş, Hz. Ömer döneminde 21/641 tarihinde Abdurrahmân b. Rebîa el-Bâhilî komutanlığında on sekiz bin kişilik bir ordu tarafından fethedilmiştir. Raşit halifeler, Emevîler ve Abbâsiler dönemlerinde Muş o günkü adıyla Taron, Bizanslılar ile Müslümanlar arasında daima mücadele merkezi olmuştur. Bundan istifade etmek isteyen Ermeniler de zaman zaman bir tarafın yanında yer almışlar; bazen de bağımsız hareket etmişlerdir. Bu sebeple Muş ve ilçelerinde Arapların iskânı ve İslamlaşma oranı az olmuştur. Ancak Abbâsiler döneminde Müslümanların özellikle Malazgirt'te iskânını görmekteyiz. Abbâsilerin bölge üzerinde etkinliğini kaybettiği dönemde şehir, kısa süreli Hamdanîler, Mervanîler ve Ermenilerin hâkimiyetinde kalmıştır. Selçukluların şehri ele geçirmesinden sonra durum değişmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, Muş, Taron, Malazgirt.

ABSTRACT

In the First Period of Islamic History: Mush and Its Arounds

At the reign of the Caliph Umar, Mush was conquered by an army of eighteen thousands commanded by Abdurrahman b. Rebia el-Bahili in 21/641. In the period from the Rashid Caliphs to the Abbasid, the name of the Mush was known Taron, where always it had been the centre of fighting between Byzantines and Muslims. Since the Armenians tried to get benefit from this situation time to time they took a side and sometimes acted independently. Therefore the settlement of the Arabs and the Islamization in the city and counties has been in percentage. However, we observe that Muslims in the Abbasid period, particularly inhabited in Manzikert. The city was administered by Hamdanids, Marwanids and Armenians on short-term in the period of Abbasid losing authority over the region. This situation changed after the city was conquered by Seljuks.

Key Words: Umar, Mush, Taron, Manzikert.

GİRİŞ

Muş şehrinin tarihi, kimi kaynaklara göre M.Ö. 5000-6000'li yıllara kadar uzanmaktadır. Şehrin bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi ile ilgili olduğu düşünülen bu tarihleri, söz konusu şehir için tam olarak doğrulama imkanı henüz söz konusu değildir. Zira Muş şehrinin ilkçağ tarihi ile ilgili ilmi araştırmalar ve arkeolojik kazılar yeterince yapılamamıştır. Muş'un ilkçağ tarihine dair yapılan

kazılarda, Urartular dönemine (MÖ. 9. yy.-6. yy.) ait eserler bulunmuş,¹ buna göre gerek Muş merkez ve merkeze bağlı yerleşim yerlerinde gerekse Malazgirt, Varto ve Bulanık'ta Urartuların yaşadığı tespit edilmiştir.² Urartular döneminde Urme/Ulme/ULmeri/Qulmeri ismiyle anıldığı tahmin edilen Muş'un merkezinde bulunan kalıntılar, söz konusu devletin hükümdarı Menua dönemine (M.Ö.810-786) kadar uzanmaktadır.³

Muş şehrinin merkezine ilişkin net bilgiler mevcut değildir. Ancak Malazgirt, Varto vb. yerleri de dâhil ederek bütün bir şehrin Asur Devleti yıkıldıktan (MÖ. 609-612) sonra Doğu'da İran coğrafyasından Medlerin istilasına uğradığı; Urartu Devleti, M.Ö. 585'te Med, Kimmer ve İskit akınları sonunda resmen yıkılınca, Muş'un bölge olarak tabiiyetinin M.Ö. 550'de Perslere geçtiği araştırmalarda ifade edilmektedir.⁴ Perslerin bölgedeki hâkimiyeti yaklaşık 200 yıl sürmüştür. M. Ö. 331'de Pers İmparatorluğu'nu yıkan Büyük İskender'in Makedonya İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, daha önce Persler döneminde yaklaşık M.Ö. 600'lü yıllarda bu yöreye yerleştirilen ve burayı satraplık (Persler döneminde eyaletlere verilen isim) olarak yöneten Ermeniler⁵ kısa bir süre bağımsız kalmışlardır. Muş'un da dâhil olduğu bölge M.Ö. 129'da Partların eline geçtikten sonra Partlar ile Romalılar arasında bölgenin hâkimiyeti yer yer el değiştirse de, daha çok bölgede Romalıların hâkimiyeti görülmüştür. Partların yerine geçen Sasanîler ile Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Bizanslılar arasındaki bölge üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi bölge, Müslümanların hâkimiyetine girinceye kadar devam etmiştir.⁶

Roma-Part, Roma-Sasani savaşları, iki ayrı dinin, kültürün karşılaşması niteliğindedir ve coğrafi konumu gereği Muş yöresini de etkilemiştir. Ancak bölgede Hıristiyanlığın yayılması, daha çok Doğu kültürlerinin etkisindeki yörede kökten bir değişikliğe yol açmıştır.⁷ Bu arada Bizanslılar, 576'da Muş yöresini ele geçirerek burayı Taron adı altında bir alt idare olarak yönetmişlerdir.⁸ Muş merkezli olarak bölgede hüküm süren Ermeni Mamikonyan Hanedanı, Doğu Anadolu'da önemli bir rol oynamış, önce Sasanîlere sonra Bizanslılara ve Müslümanlara bağlı olarak varlığını sürdürmüştür.⁹

¹ Yurt Ansiklopedisi, "Muş", VIII, 6032, Genel Yayın Yönetmeni: Taha Parla, İstanbul, 1982-1983; Hasan Sayılan, *Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Açından Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 93.

² Atıla Türker, *Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2001, s. 59-64; Armağan Tan, *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 106, 119, 130; Sayılan, *Muş İlinde Kültür Turizmi*, s. 93;

³ Türker, *Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri*, s. 106; Tan, *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*, s. 63.

⁴ Tahir Erdoğan Şahin, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları*, Malatya 2007, s. 157.

⁵ Yavuz Arslan, *Perslerin Yönetim Politikası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010, s. 46.

⁶ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi: Türkiye'nin Siyasi, Medeni, Kültür, Teşkilat ve San'at Tarihi (I-V)*, İstanbul, 1983, V/300; Fatma Kabadağ, *I-VII. Yüzyıllar Arasında Roma-Pers Mücadeleleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2006, s. 10-49; Sayılan, *Muş İlinde Kültür Turizmi*, s. 94.

⁷ Yurt Ansiklopedisi, VIII, 6032-6033.

⁸ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, V, 300; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Ankara, 1988, s. 17.

⁹ Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, V, 300.

İslam öncesi dönemlere ait kaynaklarda Muş ovası ve çevresi Taraunitis, Taraun veya Daron adlarıyla anılmaktadır. Bu ad ortaçağda Taran şeklini almış, İslamî devirde Tarûn biçiminde, hem bölgenin hem şehrin adı olarak kullanılmıştır. Şehrin isminin Muş olarak İslamî kaynaklarda görülmeye başlanması X. yüzyıla tesadüf eder.¹⁰ Kimi zaman Taron şeklinde de geçen ifadenin, ne zaman Muş merkezini, ne zaman bölgeyi kastettiğini tam olarak belirlemek bazen güçtür. Bu sebeple Muş şehrinin ilkçağ tarihinin aydınlatılmasının yanı sıra Muş şehrinin isminin menşei ile ilgili de araştırmalar yapılması zorunlu görünmektedir.

Hz. Ömer döneminden itibaren bölgede Müslümanlar hâkimiyet kurmuşlardır. Bu hâkimiyet süreci ile beraber bölgenin yapısı da tedricen değişmeye başlamıştır. O zamanki ismiyle Taron, günümüzde ise Muş şehrinin içerisinde yer aldığı Doğu Anadolu Bölgesi'nin İslamlaşma süreci ile ilgili çeşitli çalışmalar¹¹ ve kitaplar yayımlanmıştır. Ancak Muş'un ne Müslümanlar tarafından fethi ne de Emeviler ve Abbasiler dönemlerindeki tarihi ile ilgili ilmî çalışmalara rastlanılmadığı gibi konuyla ilgili yazılan Ahmet Demir'in *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*,¹² Mehmet Azimli'nin *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*¹³ özellikle de Cahit Külekçi'nin *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefa-yi Raşidin ve Emeviler Dönemi)*¹⁴ kitaplarında da herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu sebeple bu çalışmada, Muş'un Müslümanlar tarafından fethedilmesinden Selçukluların hâkimiyetine kadar olan dönemi ele alınacak, İslam tarihi kaynaklarında özet bilgi olması hasebiyle

¹⁰ el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (626/1229), *Mucemü'l-Büldân (I-V)*, Beyrut, 1397/1977, IV, 33; J. H. Kramers-C. E. Bosworth, "Mush", *Encyclopaedia of Islam*, 2. edition, Leiden, 1993, VII, 665-666; Besim Darkot, "Muş", MEB İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1979, VIII, 745-746; Metin Tuncel, "Muş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2006, XXXI, 369; Esat Uras, "Nuh'un oğlu Sam'ın oğlu Daron'un kaldığı bölgeye, ismine nispetle Daron sonra Duruperan denildi." denilerek farklı bir bilgi vermektedir. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, İstanbul, 1987, s. 25. Şerefname'yi Farsçadan Fransızcaya çeviren ve kendi açıklamalarıyla yayımlayan François Bernard Charmoy ise Taron isminin Ahlat kralının kızı Prenses Tarun'dan gelmiş olabileceğini ifade eder. Şerefnâme Bitlisî (1604), *Şerefnâme (I-V)*, Farsça'dan Fransızca'ya Çev: François Bernard Charmoy, Türkçe Çev: Celal Kabadayı, İstanbul, 2009, I-II, 170. Bu prenses, İlyâz b. Ğanm komutasındaki Müslüman askerler Ahlat'ı fethettiği zaman Müslümanlara yardım eden kişidir. Tarihler yaklaşık olarak 641'dir ve bu tarihten çok daha önce kaynaklarda Taron ismi kullanılmaktadır. Dolayısıyla sonra yaşayan bir kişinin isminin önceki bir tarihte kullanılması imkansızdır.

¹¹ Örnek olarak bkz. Abdurrahman Acar, "Bingöl ve Çevresinde İslam'ın Yayılışı", *I. Bingöl Sempozyumu*, (10-11 Haziran 2006), Bingöl, 2007, s. 19-27; Hüseyin Güneş, "Tür Abdin Yöresinin İslamlaşma Süreci", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2012/2, Cilt: III, Sayı: 6, s. 71-101.

¹² Ahmet Demir, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu İlleri)*, 2. baskı, İstanbul, 2008. Kitapta İslam'ın Antakya, Antep, Maraş, Mardin, Urfa, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Adıyaman, Elazığ, Malatya, Erzurum, Erzurum ve Van'a gelişi başlıklar halinde anlatılmaktadır.

¹³ Mehmet Azimli, *Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci*, Konya, 2010. Kitapta önce Cezire bölgesi ile ilgili geniş bilgiler verilmekte ardından Mardin, Nusaybin, Harran, Siverek, Adıyaman, Batman, Bingöl, Siirt, Erzurum, Van-Tatvan'ın Müslümanlaşma süreci ele alınmaktadır.

¹⁴ Cahit Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefa-yi Raşidin ve Emeviler Dönemi)*, İstanbul, 2012. Kitabın "Ermeni Kimliğinin Oluşumu ve Ermenistan Bölgesi" ismini taşıyan birinci bölümünde, Ermeniler ile ilgili genel bilgiler verilmekte; "Hulefa-yi Raşidin ve Emeviler Döneminde Ermenistan Fetihleri (632-749)" başlığını taşıyan ikinci bölümünde ise son derece özet bilgiler verilmektedir.

Bizans ve Ermeni kaynaklarından da özellikle istifade edilecektir. Böylece Muş ve çevresinin Dört Halife, Emevi ve Abbasi dönemlerindeki konumu ortaya konulmuş olacaktır.

Dört Halife Döneminde Muş ve Çevresi

Müslümanların Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerine Hz. Ömer döneminde geldikleri bilinmektedir. İyâz b. Ganm başta olmak üzere önemli sahâbilerin komutanlığında İslam orduları 16-19/637-640'lı yıllarda Diyarbakır, Mardin, Siirt, Bitlis, Ahlat, Erzurum'u öte yandan Urfa, Adıyaman, Bingöl vb. yerleri fethetmişlerdir. Bölge fetihlerine geniş yer veren İslam tarihi kaynaklarının Muş, o günkü adıyla Taron şehrinin fethi ile ilgili bilgi vermemesi kanaatimizce güney-kuzey istikametinde hareket eden Müslümanların yol güzergâhında olmaması, şehrin küçük olması ve etrafındaki önemli yerleşim yerlerine tabi olarak şehrin de fethedilmiş kabul edilmesi ile ilgili olmalıdır.

Muş'un Müslümanlar tarafından fethi konusunda İslam tarihi kaynaklarının aksine Ermeni kaynaklarının net bilgiler verdiğini görmekteyiz. Bölgenin fethedilmesiyle ilgili İslam tarihi rivayetleriyle belli oranda örtüşen bu bilgilere göre Muş, 18/639 yılında Hz. Muhammed'in kız kardeşinin oğlu olan Abdurrahim b. Rebîa el-Bâhilî komutasındaki on sekiz bin kişilik İslam ordusu tarafından fethedilmiştir.¹⁵ Bir Ermeni tarihçisi bu olayı şöyle anlatmaktadır: "19/640 yılında Arapların Ermeniyeye'yi fethetmeye başlaması üzerine Theodoros Rashtuni,¹⁶ hızlı bir şekilde Bitlis'teki dağ geçidini savunmak için güneye indi. Buna rağmen İyâz b. Ganm Taron'a girdi. O esnada Torink Mamikonyan, Taron'da idi. 8000 askere sahip Mamikonyan, 18000 askerlik Arap ordusuna direnç gösterdi. Arap ordusunun başında Peygamber Muhammed'in yeğeni Abdurrahim vardı. Ancak Sahur Andzevasi'nin Araplar tarafına geçmesiyle Taron düştü."¹⁷

Ermeni kaynaklarındaki rivayetlerde yer alan "Muhammed'in kız kardeşi" ifadesi, Hz. Peygamber'in sütanesi ve süt kız kardeşinin kabilesi olan Sa'doğullarının, söz konusu fethi gerçekleştiren ordu komutanı olan sahâbinin kabilesi olan Bâhile yani Kays kabilesinin kolu olduğu bilgisinden hareketle söylenilmiş olabilir. Ancak bu bilginin, Ermeni kaynaklarında geçen bu rivayette

¹⁵ Yovhannes Mamikonean (6. yy.?), *The History of Taron*, by Levon Avdoyan, Atlanta Georgia, 1993, s. 160-161; Astarcıyan, K. L., *Tarihu'l-Ümmeti'l-Ermeniyeye*, Musul, 1951, s. 162; A. N. Ter-Gevondyan, *Ermeniya i Arabskiy Halifat*, Erivan, 1972 (Bu nüsha Rusça olup, ilgili yerleri Türkçe'ye tercüme eden Prof. Dr. Cevad Selam'a teşekkür ederim.), s. 24; Tuncel, "Muş", XXXI, 369; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999, s. 64.

¹⁶ Rashtuni'nin Müslümanlara karşı Bizans Devleti ile anlaştığı, Akdamar Adası'nı üs edindiği ancak onlardan istediği yardımı alamadığı ifade edilmektedir. Bkz. Astarcıyan, *Ermeniyeye*, s. 162; Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, Çev: Mehmet Özyay, İstanbul, 2000, s. 287; Abdurrahman Muhammed el-Abdülgani, *Ermîniyye ve Alâkâtühe's-Siyâsiyye bi-küllin mine'l-Bizantiyyîn ve'l-Müslimîn 33-457/653-1064*, Kuveyt, 1989, s. 52. Grousset ise Rashtuni'nin Arapların elindeki ganimetlerini aldığını dolayısıyla onlara karşı başarılı olduğunu söylemektedir. René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005, s. 284. İslam tarihi kaynaklarının Rashtuni'den bahsetmediği ifade edilmektedir. İpek, *Azerbaycan*, s. 65, dipnot: 55.

¹⁷ Ter-Gevondyan, *Ermeniya*, s. 24.

nasıl yer aldığı merak konusudur. Bu bilgi gibi bir diğer problemli ifade ise ordu komutanının isminin Abdurrahim şeklinde verilmiş olmasıdır ki bunun hata olduğu açıktır. Doğrusu bu kişi, Azerbaycan bölgesinin fetihlerini gerçekleştiren meşhur komutan sahâbî Selmân b. Rebîa'nın kardeşi olan Abdurrahmân b. Rebîa el-Bâhilî olmalıdır.

Biyografi eserlerine baktığımız zaman Abdurrahmân b. Rebîa el-Bâhilî'nin Hz. Ömer döneminde Derbend bölgesinin fethine katıldığını görmekteyiz.¹⁸ Bundan daha ilginç bir rivayet ise onun Ermenilerle antlaşma yapan Sürâka b. Amr'ın öncü kuvvetlerinin komutanı olduğudur.¹⁹ Yine Sürâka'nın Derbend/Bâbü'l-Ebvâb'ı fethettikten sonra Selmân b. Rebîa el-Bâhilî'yi Ermeniyeye bölgesinin fethine memur etmesi de dikkat çekici bir rivayettir.²⁰

Müslümanların Irak'ın kuzeyinden Ermeniyeye'ye girdikleri tarihin 18-19/639-640 olduğu söylenebilir. Başka bir tarih mümkün değildir.²¹ Nitekim Süryani Mihail, Ermeniyeye'nin Ömer b. Hattâb ve Heraklius'tan beri Arap işgali altında bulunduğunu, söz konusu bölgenin 639'dan 957'ye kadar yani 318 yıl Arapların elinde kaldığını söylerken²² aynı tarihi yani 19/639'u vermektedir. Ancak Bitlis ve Ahlat'ın fethinin 21/641 yılında olması ve buraları da fethetmeden Muş'un Müslümanlar tarafından alınmasının mümkün olmaması sebebiyle, ayrıca Sürâka b. Amr'ın ordusunda komutan olarak yer alan Abdurrahmân'ın Azerbaycan seferinden sonra bu bölgeye görevlendirilen kardeşi Selmân ile beraber gelme ihtimalleri Muş'un 21/641 yılından daha önce fethedilmesinin mümkün olmadığını göstermektedir. Nitekim çağdaş Arap tarihçisi Abdülganî, Ermeni kaynaklarının tarihlendirmesinin gerçeği yansıtmadığını, Yermük Savaşı'ndan ve Süryani Mihail'in ifadelerinden hareketle söylemektedir.²³ Dolayısıyla Muş'un fethedilme tarihi olarak Ermeni kaynaklarının ifade ettiği 18/639 tarihi yerine, 21/641 tarihi daha gerçekçi görünmektedir. Derbend'in fethinden sonra Ermeniyeye bölgesine yönelen kuvvetler, güney taraftan gelen İyâz b. Ganm komutasındaki ordularla beraber Ahlat-Bitlis güzergahında²⁴ bir araya

¹⁸ İbn Abdilber, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî (463/1071), *e-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, Thk: Âdil Mürsid, Ammân, 1423/2002, s. 455; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe (I-VIII)*, Thk: Alî Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut, 1417/1996, III, 441; İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), *e-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe (I-IX)*, Mısır, 1327/1853, IV, 159.

¹⁹ İbn Abdilber, *İstiâb*, s. 321; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II, 411; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 69.

²⁰ İbn Abdilber, *İstiâb*, s. 321; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, II/411; İbn Hacer, *İsâbe*, III, 69; Demir, *İslam'ın Anadolu'ya Gelişi*, s. 209-210. Derbend'in fethinin ayrıntıları için bkz. İpek, *Azerbaycan*, s. 50-58.

²¹ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 48-49.

²² Süryani Mihail (1200), *Vakainame I. kısım (622-1042)*, Fransızca ve Ermenice'den Türkçe'ye Çev: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1944, s. 215-216; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 48-49.

²³ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 48-49.

²⁴ İyâz b. Ganm'ın genelde Cezire bölgesi, özellikle Ahlat-Bitlis şehirlerinin fethi için bkz. El-Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822), *Târîhu Fütûhi'l-Cezîra ve'l-Habûr ve Diyâr-i Bekr ve'l-İrâk*, Thk: Abdülazîz Feyyâz Harfûş, Dimeşk, 1417/1996, s. 211-238; El-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), *Fütûhu'l-Büldân*, thk: Abdullâh Enîs et-Tabbâ, Beyrut, 1407/1987, s. 236-241; Rahmi Tekin, *Ahlat Tarihi*, İstanbul, 2000, s. 22-28; İhsan Arslan, "Hulefâ-i Râşîdîn Döneminde İyâz b. Ganm", *İSTEM Dergisi*, Yıl: 10, Sayı: 19, Konya, 2012, s. 111-117.

gelmiş olabilirler. Bu Müslümanlardan on sekiz bin kişilik bir ordu, 21/641 senesinde²⁵ Abdurrahmân b. Rebîa komutanlığında batıya yönelmiş ve Muş'u fetihmiş olmalıdır.

Muş'un erken bir tarihte İslam ve Müslümanlar ile tanışması, şehrin nüfusunun hemen Müslüman olduğu anlamına gelmemektedir. Daha sonraki süreç, bize bunu göstermektedir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin son nüfus sayımı olan 1906 tarihinde şehrin yarısının Hıristiyan, diğer yarısının Müslüman olması bu gerçeği ispatlar niteliktedir.²⁶ Buradan hareketle Muş'ta, Hz. Ömer döneminden başlayarak Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine kadar, farklı dinlere mensup olan insanların bir arada yaşadığını söylemek mümkündür.

Hz. Ömer döneminde başlayan Ermeniye bölgesinin fethedilmesinin sebeplerini anlama açısından Bizans tarihçisi Kaegi'nin sözlerine kulak vermek gerekmektedir: "639-640 yıllarında Mezopotamya'nın fethi, bu fethi gerçekleştiren İyad b. Ghanm'ı [İyâz b. Ganm] yeni ele geçirdiği bölgeyi güvenlik altında tutmak ve Ermenilerin saldırılarından korumak için tedbirler almaya zorladı. Daha da ötesi, Ermeniye'nin kendisi yakın zamanda meydana gelen bir karışıklığa maruz kalmıştı ve fethedilebilecek bir durum arz ediyordu. Yerel yöneticiler kendi aralarında son derece yıkıcı çekişmeler içerisindeydiler. Heraclius'un, Monothelite kilisesiyle birleşmesi yönünde Ermenileri zorlamaya yönelik çabalarından dolayı bir uyuşmazlık söz konusuydu. Heraclius'un yönetiminin sonlarına doğru sarayda ulu orta komplolar, peş peşe gelen krizler, Bizans yönetiminin dikkatinin azalması ve Suriye'nin savunulmasına öncelik vermesi ve elbette Sasani İmparatorluğu içerisindeki zayıflık ve yönetim boşluğu hepsi birden Ermeniye'deki yerel yöneticilerin ve güçlü ve gururlu ailelerin bağımsızlık elde etmeye yönelik isteklerini kamçılıyordu.

Bütün bu faktörlerin hepsi birden Ermeniye'deki iç çekişme ve Müslümanların saldırıları öncesi bağımsızlık için büyük çaba harcamalarına yol açtı. Faktörlerin hepsi Ermeniye'nin savunmasız bir konuma düşmesine ve o bölgede Müslümanlara karşı Bizans askeri çabasının göreceli olarak başarısızlığına neden oldu. Suriye'de o kadar çok Ermeni askeri görev almıştı ki 640'lı yılların başında tek amacı Ermeniye'yi savunmak olan bir tek Bizans ordusu söz konusu değildi. Yıkıcı tartışmalar ve II. Constans'ın azınlıkta kalışı (641 yılında imparatorluk makamına geçtiğinde 12 yaşındaydı.) içinde bulunulan durumu daha da içinden çıkılmaz bir hale getirdi. Mezopotamya'da olduğu gibi, Bizans ordusu 640 yılında Ermeniye'nin istilasının başlarında Müslümanlara karşı önemli bir direnç gösterecek konumda değildi."²⁷

Bölgenin birincisinden daha etkili olan ikinci hâkimiyet altına alınışı,

²⁵ Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara, 1959, s. 74; Darkot, "Muş", VIII, 746; Uras, *Ermeni Meşalesi*, s. 71; Kaegi, *Bizans*, s. 289-290.

²⁶ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul, 2010, s. 338. Burada Müslümanların sayısı 54000, Ermenilerin sayısı 49700 olarak verilmektedir. XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında Muş'un nüfusu ile ilgili benzer bilgiler için bkz. Darkot, "Muş", VIII, 746.

²⁷ Kaegi, *Bizans*, s. 286.

21/641 senesinde de Habîb b. Mesleme ve Selmân b. Rebîa el-Bâhilî'nin, Ermeniyye'nin kuzey doğu hudutlarına doğru ilerlemesiyle gerçekleşti.²⁸ Hz. Osman dönemindeki üçüncü, Esat Uras'ın ifadesiyle Ermeniyye'yi Arapların idaresi altına alan en büyük istila ise, 24-25/645-646 yılında Habîb b. Mesleme²⁹ ve Selmân b. Rebîa tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁰ Şam valisi Muaviye tarafından görevlendirilen Habîb b. Mesleme komutasındaki bu seferi tarihçi Süryani Mihail şöyle anlatmaktadır: "Arap kumandanı Muaviye ordusunu iki kısma ayırdı: Bir kısmını kötü bir Suriyeli olan Habib'e tevdi edip 1. Teşrin ayında Ermeniyye'ye sevk etti. Bu ordu oraya vardığı zaman memleketin karla örtülü olduğunu gördü. Araplar kurnazlıkla hareket edip öküzler getirdiler ve yolu açmak için önlerine kattılar. Böylelikle karı bertaraf edip geçtiler. Bundan haberdar olmayan Ermeniler, ansızın hücumu uğradılar. Araplar tahribat ve yağma icra etmeye başladılar. Halkı esir ettiler, köyleri yaktılar ve sevinçle memleketlerine döndüler."³¹

Anlaşıldığı kadarıyla Müslümanların Ermenileri ağır bir şekilde hezimete uğratmaları üzerine Bizans Devleti, Müslümanlarla barış yapmak istemiştir. Bu amaçla 29/650 yılında (Bizans imparatoru) II. Constans, Procopios'u Muaviye ile barış görüşmelerinde bulunmak üzere Şam'a gönderdi. Muaviye, Heracilius'un kardeşi Theodore'nin oğlu Gregory'i rehin olarak almakta ısrar etti. Gregory 31/652 yılında Menbiç'te tutsak hayatı yaşarken öldü.³² Bu arada, Arapların Ermeniyye'ye son seferi olan dördüncü seferi ise 31/652 yılında gerçekleşmiştir. Bu sefer üç farklı taraftan gerçekleştirilmiştir. Bir grup Van bölgesinden girmiş ve Taron taraflarına yayılmıştır.³³

Ermeniyye bölgesinde yaşananlar Bizans Devleti'ni rahatsız ettiği için, Bizanslılar doğu seferine çıktılar. Buna Suriye valisi Muaviye itiraz etti. Bu arada Ermeni emirleri kendi aralarında ihtilaf ettiler. Bir kısmı Müslümanların, diğer bir kısmı da Bizanslıların yanında yer aldılar. Hatta Arapların tarafında olan Theodore Rashtuni ile Bizans yanlısı Muşel Mamikonyan birbirleriyle mücadele ettiler.³⁴ Müslümanlar ile Bizanslıların barış çabaları sonuç verdi ve 32/653 ta-

²⁸ Uras, *Ermeni Meselesi*, s. 71; M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Ankara, 1966, s. 157. Mahmûd Şit Hattâb, Ermeniyye bölgesindeki fetihleri bir tablo halinde vermiştir. Bkz. Mahmûd Şit Hattâb, *Ermeniyye Bilâdî'r-Rûm*, 4. baskı, Beyrut, 1411/1990, s. 175-176.

²⁹ Darkot, "Muş", VIII, 746; Uras, *Ermeni Meselesi*, s. 71; San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 157.

³⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 277-279; el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer el-Abbâsî (284/897), *Târihu'l-Ya'kûbî*, <http://www.alwaraq.net>, s. 173; İbnü'l-Esîr, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), *el-Kâmil fi't-Târih (I-XI)*, Thk: Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrut, 1407/1987, II, 478; İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Gregerious Cemâlüddin b. eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286), *Ebü'l-Ferec Tarihi*, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945, I, 180; Tekin, *Ahlat*, s. 26.

³¹ Süryani Mihail, *Vakainame*, s. 31.

³² Kaegi, *Bizans*, s. 291.

³³ Astarciyan, *Ermeniyye*, s. 163. Bizans tarihçisi Kaegi, bu seferin tarihini 654 olarak vermektedir. Kaegi, *Bizans*, s. 292. Ancak bu seferin 653 yılında, Bizanslılar ile Müslümanlar arasında gerçekleştirilen antlaşmadan önce olması daha doğru olsa gerektir.

³⁴ Ter-Gevondyan, *Ermeniyya*, s. 37-38; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 58-59.

rihinde III. Kostantin ile Araplar arasında üç senelik bir mütareke imzalandı.³⁵ Aynı yıl Ermeni Prensi Theodore Rashtuni ile Suriye valisi olan Muaviye bir antlaşma yapmıştır. Bu antlaşmanın şartları son derece önemlidir. Müslümanlar Ermeniye'de karargâh ya da asker bulundurmaya razı oldular. Ermeniler Ermeniye'de 15000 kişilik bir atlı birliği hazır bulundurmaya kabul ettiler; fakat bu birlik Suriye'de hizmet vermek üzere talep edilmeyecekti. Ermeniler bu birliğin ihtiyaçlarını karşılamakla sorumluydular. Müslümanlar bu antlaşma karşılığında yedi yıl süreyle vergi almamaya söz verdiler. Aynı zamanda Müslümanlar, Ermeniler ne zaman talep ederse ordu yollamak suretiyle Bizans'a karşı Ermenileri koruma konusunda onlarla anlaşılabilirler.³⁶ Bu antlaşma ile Ermeniler doğrudan Müslümanların ve Bizans'ın kontrolünün dışında kalma özgürlüğüne sahip oluyorlardı. Karşılığında ise Müslümanlar adına bir orduyu hazır tutma ve onlarla ittifak halinde olmaları söz konusuydu ve elbette bu şartlar insan gücü ve stratejik özelliği de dâhil olmak üzere Ermeniye'nin Bizans'a ait olduğunu reddediyordu.³⁷

Bizans İmparatorluğu, Müslümanlar ile Ermeniler arasında imzalanan bu antlaşmaya itiraz etti ve 100 bin kişilik bir orduyu Ermeniye üzerine gönderdi. Duvın'e kadar gelen ordu, kışı burada geçirdikten sonra tekrar İstanbul'a döndü. Theodore Rashtuni ise Arapların yardımıyla memleketinden Bizanslıları kovdu. Bundan dolayı Araplar, Ermeniye vb. bölgelerin idaresini Theodore'a teslim ettiler (33-37/654-658).³⁸ Bununla birlikte Theodore Rashtuni, Müslümanların hâkimiyetini de kabul ediyordu.³⁹

Ter-Gevondyan'ın kaydettiğine göre, 35/656 yılında Arap hilafetine karşı bir isyan oldu ve Ermeniler Bizans'a yeniden bağlanmak istediler. Arapların buna tepkisi Habib tarafından esir edilen 1775 kişinin birçoğunun öldürülmesi şeklinde oldu. Esirlerden sadece 22 kişi kurtuldu. Ermeni emirlerinin hepsi Araplara karşı çıkmamıştır. Örneğin Taron emiri Muşel Mamikonyan'ın dört oğlu Arapların esaretinde olduğu için o, hilafete sadık kaldı. Diğer Ermeni emirleri Muşel gibi olanların tamamını yakaladılar ancak Muşel hariç herkesi serbest bıraktılar. Muşel'i ise Bizans'a teslim ettiler.⁴⁰

36/657'de Hz. Ali ile Muaviye arasında çarpışma olunca Muaviye, Doğu Anadolu'daki askerlerini çekmek zorunda kaldı. Arap askerlerinin çekilmesinden sonra Bizanslılar bu bölgeye tekrar hâkim oldular.⁴¹ Theodore Rashtuni, hastalığından dolayı makamını bıraktı ve Aktamar adasına çekildi. Ermeniye'nin idaresini de Muşel Mamikonya'ya verdi(37-39/658-660).⁴²

Bizans tarihçisi Honigmann, "Hz. Ömer zamanında başlayan, Armenia ola-

³⁵ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 158.

³⁶ Astarciyan, *Ermeniye*, s. 163-164; Kaegi, *Bizans*, s. 293.

³⁷ Kaegi, *Bizans*, s. 293.

³⁸ Astarciyan, *Ermeniye*, s. 163-164; Abdülganî, *Ermîniye*, s. 56-57.

³⁹ Abdülganî, *Ermîniye*, s. 55.

⁴⁰ Ter-Gevondyan, *Ermeniye*, s. 46.

⁴¹ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 158.

⁴² Astarciyan, *Ermeniye*, s. 164.

rak adlandırılan bu bölgeye yapılan akınlar sonunda Doğu Anadolu tam hâkimiyet altına alınamamış, bağılıklarını bildiren ve vergiye tabi tutulan mahalli prensliklerle yönetilmiştir."⁴³ derken, daha çok Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerini kastetmiş olmalıdır. Zira görüldüğü üzere, bu dönemde Müslümanlar Ermeniye bölgesinin fethini gerçekleştirmişler, ancak bu fetihler söz konusu dönemde kalıcı bir özellik gösterememiştir. Nitekim İslam dünyasında iç karışıklıklar baş gösterince, özellikle Hz. Ali ile Muaviye arasında vuku bulan ihtilaflarla birlikte, Ermeniye bölgesinin daha özerk bir yapıya kavuştuğu görülmektedir. Bu dönemde Muş'u merkez edinen Muşel Mamikonyan'ın özelde Taron, genelde 4. Ermeniye bölgesine hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

Emeviler Döneminde Muş ve Çevresi

Emeviler Devleti kurulduğu sıralarda, Bizans İmparatorluğu'na bağlı Batı Ermeniye'de hâkim olan Hamzasib Mamikonyan idi. Ona tabi emirler ile beraber Muşel Mamikonyan'la memleketin güvenliği ve refahı için bir araya geldiler. Anlaşma ve birleşme kararı aldılar. Ülkede barış 41-65/661-685 yılları arasında 24 yıl sürdü. Ermeniye'nin tamamı Arap hâkimiyeti altında Grigor Mamikonyan'ın idaresi altındaydı.⁴⁴ Emevilerin ilk halifesi Muaviye tahta geçtikten sonra Doğu Anadolu'daki Ermeni reislerini vergi vermeye ve kendisine tabi olmaya yazıyla davet etti. Onlar da korkularından bu teklifi kabul ettiler.⁴⁵ Bu hareket Ermeniye'nin Bizansla ve Emevilerle ilişkilerinde bir dönüm noktasıydı.⁴⁶ Jüstinyen tahta geçer geçmez Ermeni beylerine Rum idaresine geçmeleri için haber gönderdi ancak Ermeni beyleri bu teklifi reddettiler.⁴⁷ Böylece Muaviye döneminde Ermeniye bölgesinde barış hâkim oldu.⁴⁸

65/685 tarihinde Grigor Mamikonyan'ın Hazar hücumları esnasında ölmesi üzerine idareyi Aşod Bagratuni aldı (65-68/685-688). Onun idaresi döneminde Bizanslılar bölgeye büyük bir ordu göndererek, bölgede büyük bir tahribatta bulundular. Aşod'dan sonra yerine Simbat Bagratuni geçti. Muaviye b. Yezid'in ölümüyle hilafet davası çıktı. Araplar birbirleriyle uğraşıp durdular. Bu fırsat bilen II. Jüstinyen Doğu Anadolu'yu ele geçirdi.

79/699'da Emevi Halifesi Abdülmelik b. Mervan zamanında, Bizanslıların eline geçen Doğu Anadolu bölgesi tekrar ele geçirilerek Erzurum'a kadar gelindi ve burası da fethedildi. Bu dönemde Doğu Anadolu seferleri Velid b. Abdülmelik ve Abdullah b. Abdülmelik eliyle gerçekleştiriliyordu. Bu savaşların birinde, Ermeni Simbat iki bin kişilik az ordusuna rağmen sekiz bin kişilik Arap ordusunu yenince Bizanslılar onu Ermeniye hâkimi olarak tanıdılar. Halife Abdülmelik b. Mervan, ordusunun az bir Ermeni ordusu tarafından yok edildiğini işitince Ermenilerle savaşılmasını emretti. Durumu fark eden Ermeniler Muhammed ile

⁴³ Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Çev: Fikret İşıltan, İstanbul, 1970, s. 37.

⁴⁴ Astarcıyan, *Ermeniye*, s. 165; Kaegi, *Bizans*, s.291.

⁴⁵ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 158.

⁴⁶ Kaegi, *Bizans*, s. 294.

⁴⁷ San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 158.

⁴⁸ Abdülganî, *Ermîniye*, s. 71.

antlaşma için din adamlarını gönderdiler.⁴⁹

Abdülmelik b. Mervan döneminde Bizanslılarla barış yapıldı. Bizans Kralı, on yıllık bir mütareke akdetmeye razı oldu. Antlaşmaya göre Azerbaycan bölgeleri de dâhil Bizans İmparatorluğu'na kalacaktı.⁵⁰ Bizans barışı bozunca Abdülmelik Cezire emiri Muhammed'e Bizanslılar ülkesine taarruz emrini verdi.⁵¹

Abdülmelik b. Mervan'ın hüküm sürdüğü 21 yıl boyunca iç problemler dolayısıyla Bizans ile Ermeniye bölgesinde Müslümanların çekişmesi sürmüştür. Bu dönemde Ermeniler kurtlar ortasındaki koyunlar gibi yaşamışlardır. Emevi halifesi, geçmiş isyanların intikamını almak için Muhammed b. Mervan'ı bölgeye göndermiştir. O sert bir tutum izlemiş, bu sebeple Velid b. Abdülmelik halife olunca onu görevden almıştır. Bununla birlikte Abbasi halifesi, Ermeni Simbat Bagratuni'nin isyanını bitirmeye karar verdi. Çünkü onun varlığı işgal edilen ülkedeki huzuru tehdit ediyordu. Simbat Bizans imparatorundan yardım istedi. Bunun üzerine bölgenin valisi, birçok ileri geleni Nahçıvan'da öldürdü (85/705). Velid b. Abdülmelik valilerinin yaptığı öğrenince onların yerine Abdülaziz'i vali olarak tayin etti (86/706). Onun zamanında Ermeniye'de barış ve sükûn hâkim oldu.⁵²

Ömer b. Abdülaziz döneminde de aradaki ilişkilerin iyileşmesi tedrici olarak devam etmiştir. Hişam b. Abdülmelik döneminde ise ağır vergiler sebebiyle işler tersine dönmüştür.⁵³

Emeviler ile Ermenilerin en fazla problem yaşadığı dönem hiç şüphesiz Mervan b. Muhammed dönemidir. Bu zat, 114/732'den 127/744 yılına kadar Ermeniye'de valilik yapmış, daha sonra ise Emevi Devleti'nin son halifesi olmuştur.⁵⁴ Mervan, bir savaşta kendisine yardım ettiği için Aşod b. Vasak Bagratuni'ye "Emîru'l-Ümerâ" unvanı verdi. Mervan halifeliği döneminde (127-132/745-750) Aşod'un Suriye'de kaybolmasından sonra Grigor Mamikonyan'ı komutan olarak tayin etti.⁵⁵ Onun vefatından sonra 131/749 tarihinde, kardeşi Muşel Mamikonyan Ermenilerin başına geçti.⁵⁶

Emevilerin Ermeniye bölgesiyle ilgili güttükleri siyasete baktığımız zaman genelde Ermeniye'yi özelde ise Muş'u ilgilendiren, Mamikonyan ailesi ile ilgili farklı tavırlar yürüttükleri görülmektedir. Merkezleri ve özel mülkleri Muş'ta bulunan Mamikonyan ailesi ile diğer bir nüfuzlu Ermeni ailesi Bagratuniler arasında bir denge politikası izlenmiştir.⁵⁷ Ancak, Mamikonyan sülalesi Bagratuni sülalesi tarafından yavaşça saf dışı bırakıldı. Elbette, Arap hilafeti iki aile arasında

⁴⁹ Astarciyan, *Ermeniye*, s. 165; San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 158.

⁵⁰ Süryani Mihail, *Vakainame*, s. 53.

⁵¹ Süryani Mihail, *Vakainame*, s. 56.

⁵² Astarciyan, *Ermeniye*, s. 165-166.

⁵³ Astarciyan, *Ermeniye*, s. 72.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, IV, 406, V/4.

⁵⁵ Astarciyan, *Ermeniye*, s.166; Abdülganî, *Ermîniye*, s. 78.

⁵⁶ Ter-Gevondyan, *Ermeniye*, s. 94; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 307.

⁵⁷ Aristakes De Lastivert, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyîn ve'l-Etrâki's-Selâika* 392-463/1000-1071, Fransızca'dan Arapça Çev. ve Thk: Fâyiz Necîb İskender, İskenderiye, 1983, s. 19.

denge tutturmayı uzun süre ilke edinmişti; kâh münavebeli olarak yükseltip gözden düşürmeyi ustalıklı uyguluyor, onları karşı karşıya getiriyor, kâh rekabetlerini dikkatle ayakta tutup onları birbirine zapt ettirecek şekilde ustalıklı bir yer değiştirme politikası izliyordu. Bununla birlikte Mamikonyanların aile geleceğinde bir çeşit kavmiyetçilik olduğundan Şam'daki yönetim sonunda onların aleyhine olacak şekilde Bagratunileri kayırmıştı. Bunun sonucunda 132/750'ye doğru Bagratuniler, Mamikonyanların mülklerini kısmen ellerinden almışlardı. Ahlat'la birlikte Pıznunik'i, ayrıca Taron'u ya da Muş ve Bitlis diyarını, yani Ermeniyye'nin eski önderlerine ait olan mülkü ellerinden almışlardı.⁵⁸

Ermeniyye'nin bir parçası olan Muş şehri, Hz. Ömer döneminde İslam ile tanışmasına rağmen, Emeviler Devleti'nin hâkim olduğu yıllarda ihtidâ/Müslüman olma konusunda herhangi bir gelişme olmamıştır. Ermeniyye'nin geneli için geçerli olan bu durumun sebeplerini, Bizans tarihçisi Kaegi şöyle ifade etmektedir: *"Ermeniyye'nin Müslümanlar tarafından alınması çok zor olmadı ancak Ermeni nüfusu genelde İslam dinine dönmedi; Müslüman ya da Arap medeniyeti içerisinde asimile olmadı. Ermeniyye'nin coğrafi konumu ve yerel otonomi dürtüsü asimilasyona uğramalarına mani oldu. Bununla beraber kilise ve özüne sadık Ermeniler olarak kalma arzusu, asimilasyona uğramamanın en temel nedenleriydi. Müslümanların daha sonraki dönemde din değiştirmeleri yönündeki baskılar ve yüksek vergi talepleri karşısında Ermeniler isyanda birleştiler. Müslümanların başlangıçta iki büyük imparatorluk sınırındaki konumlarının kendi çıkarları doğrultusunda kullanma rolleri devam etmiş olan Ermenilerin, İslam dinini seçmelerine bir öncelik vermemesi şaşırtıcıdır."*⁵⁹ Kaegi, Müslümanların Ermenilerin dinlerini değiştirmelerine yönelik baskı yapma ifadesini kullanması ve ardından Ermenilerin İslam dinini seçmeleri konusunda Müslümanların önceliğinin olmaması şaşırtıcı demesi kendi içinde tezat teşkil etmektedir. Ayrıca Emevilerin mevaliye/Arap olmayan Müslümanlara karşı olumsuz tavrı bilinmekle beraber, örneğin Türklerin Müslüman olması konusundaki tutumları zaman zaman olumsuz olsa da din değiştirme yönünde bir baskı söz konusu değildir. Dolayısıyla Ermenilerin Müslüman olmama sebebini Emevilerin mevali politikasında aramak daha isabetli olacaktır.

Emeviler döneminde Ermenilerin zaman zaman isyan etmelerini de kısaca açıklamak icap etmektedir. Din değiştirmeye zorlanmayan Ermeniler neden Emevilerin özellikle iç isyanlarla uğraştığı ve zayıfladığı dönemlerde sık sık isyan etmişlerdir? Emeviler döneminde Ermenilerin Müslümanlara karşı isyan etmesinin iki temel sebebi vardır: Birincisi ağır vergiler, ikincisi Müslümanların dâhilî problemlerle meşguliyetleri. Bizanslılar da onlara bu isyanlarda yardım etmişlerdir.⁶⁰ Bizanslıların yardım ettiği en önemli isyanlardan birisi 131-132/749-750 yıllarındaki Mamikonyan ailesinin emirlerinin isyanıdır.⁶¹ Yaklaşık aynı yıl

⁵⁸ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 306.

⁵⁹ Kaegi, *Bizans*, s. 295.

⁶⁰ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 66, 72.

⁶¹ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 306; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 67.

larda benzer sebeplerle Taron'a yakın bir yerleşim yeri olan Sason'da da isyan oldu. Bu isyanı, Mamikonyanların elinde olan komşu Taron da destekledi.⁶²

Emeviler döneminde Muş şehrini, daha çok Ermeniye bölgesinden hareketle tanıyabiliyoruz. Muhtemelen merkezleri Muş olan Mamikonyan ailesinin etkinliği ölçüsünde Muş'un da etkin olduğunu söyleyebiliriz. Gerek Emeviler gerekse Bizanslıların nüfuzunun azaldığı ve söz konusu aileden bazı kişilerin Ermenilerin idarecisi olduğu dönemlerde Muş'un da önem kazandığı ve öne çıktığı söylenebilir. Ancak bu dönemde de Muş'ta henüz ihtidâlar görülmemektedir.

Abbasiler Döneminde Muş ve Çevresi

Abbasilerin kurulduğu tarihlerde Ermeniler, peş peşe isyanlar çıkararak Müslümanlara bağlı yaşamak yerine kendi kendilerini yönetmek istiyorlardı. Abbasi Devleti'nin kurucusu Ebu'l-Abbas Seffah döneminde (132-136/749-754), Ermeniye bölgesinin valiliğini önce Ebu Cafer Mansur,⁶³ sonra Yezid b. Üseyd⁶⁴ yürütmüştür. Ermeni kaynakları, Ebu Cafer Mansur'un Ermenileri itaat altına almak için şiddetli bir politika izlediğini⁶⁵ ve bunun Ermeniye bölgesinde sıkıntılıların başlaması anlamına geldiğini ifade etmektedirler.⁶⁶

Abbasilerin tarih sahnesine çıkışı esnasında Emevilerden yana olan Bagarad ailesi, Abbasoğullarının gözünden düşmüştü; bu da onlara pahalıya mal olmuştu. Onların Taron ve diğer bölgelerdeki mal ve mülklerine el konuldu. Emevilerin son dönemlerdeki isyanlarından dolayı Mamikonyan ailesi de zaten gözden düşmüştü. Böylece Abbasi hilafeti, ilk yıllarında Ermeniye'ye iyi bir gözle bakmamıştır.⁶⁷

Grousset, "*Zamanla Abbasilerin gözüne giren aile, yine Bagratuniler oldu. Abbasi halifesi Mansur'un başa geçmesinden kısa bir süre sonra, Taron (Muş) Beyi Sahak (Vasak) Bagratuni, yeni hükümdar tarafından Ermeniye başkomutanı ve patriki tayin edildi.*"⁶⁸ dese de Bagratilerden bir prensin Ermeniye'ye başkomutan tayin edilmesinin, söz konusu ailenin Abbasiler tarafından önemsendiğinin delili olması için başka örneklere ihtiyaç vardır. Bu tayin, olsa olsa bir deneme ve fazla bir alternatifin olmadığı bir durumdaki seçime benzemektedir. Nitekim kısa bir süre sonra söz konusu prensi, Abbasilere karşı isyan hareketleri içinde görmekteyiz.

Ermeni kaynakları, Ebu Cafer dönemindeki isyanların genel olarak ağır vergiler sebebiyle olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁹ Bu amaçla bölgenin Abbasi valisi Yezid b. Üseyd,⁷⁰ halk tarafından halifeye şikâyet edilmiş; Halife Mansur onu

⁶² Ter-Gevondyan, *Ermeniya*, s. 97.

⁶³ Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 294.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 95.

⁶⁵ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 307; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 81.

⁶⁶ Astarciyan, *Ermeniyye*, s. 166.

⁶⁷ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 308; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 82; Aristakes, *Ermeniyye*, s. 18-19.

⁶⁸ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 308.

⁶⁹ Ter-Gevondyan, *Ermeniya*, s. 126; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 66, 72.

⁷⁰ Belâzurî, *Fütühu'l-Büldân*, s. 295.

görevden almasına rağmen vergiler sebebiyle Ermenilerin şikâyetleri bitmemiştir. Anlaşıldığı kadarıyla durum sadece ağır vergiler değildir. Bu noktada Belâzurî şöyle demektedir: “*Ermeni ileri gelenleri kendi bölgelerinde oturur ve buraları korurlardı. Bölgeye bir vali atıldığı zaman onun etrafında dönerler, güç kullanma ve donanım konusunda onda bir kararlılık ve tavizsizlik gördüklerinde vergilerini öder ve itaat bildirirlerdi. Aksi taktirde alaya alır ve durumu önemsemezlerdi.*”⁷¹ Bu ifadeler de göstermektedir ki durum sadece vergi almadaki şiddet değildir. Ermeni prenslerinin fırsatını buldukça itaati terk ettikleri ve isyana giriştikleri görülmektedir. 154-155/771-772 yıllarında, Ermeni ayaklanmasını bastırmaya kararlı olan Halife Mansur, 30.000 kişilik bir orduyu bölgeye gönderdi. Bu ordu ile Erciş civarında savaşan Ermeniler arasında Taron (Muş) Beyi olan Vasak Bagratuni de vardı. Yaklaşık 10 gün sonra Pakrevant (Murat çayının kıyısında) denilen yerde Araplar Ermenileri ikinci defa yendiler. Ölenler arasında ayaklanmayı kışkırtan Muşel Mamikonyan da vardı.⁷² Muşel’in ilk isyanına Simbat Bagrati de destek vermiştir. Vasak, Pakravent muharebesinden sonra Taron’daki prensliği bırakmak zorunda kaldı.⁷³ Mamikonyanlar ise bu savaşlardan sonra Taron’daki eski mülklerini ve güçlerini kesin olarak kaybettiler. Ailesinin geleneklerine sadık kalan Muşel, ayaklanmanın başını çekmiş, Pakrevant muharebesinde veya 157-158/774-775 yıllarındaki başka bir isyanda öldürülmüştü. Bu isyanlarda, Abbasi halifeliği tarafını tutan tek prens Simbat Bagratuni olmuştur. Muşel’in öldürülmesinden sonra iki oğlu Vaspuragan’a sığındılar. Umutsuzluğa kapılan kız kardeşleri bir Arap reisiyle evlenmeye razı oldu. Ermeni kaynaklarına göre Cahap, İslam tarihi kaynaklarına Şihab adlı, Kays kabilesine mensup bu Arap reisi, Mamikonyan ailesinin neredeyse diğer bütün mülklerine sahip çıktı ve fetihlerini karısının haklarına dayanarak sağlamlaştırmaya ve kalıcı kılmaya çalıştı.⁷⁴ Taron’a sahip olmak istediği için Bagratilerle mütemadiyen savaşan, ancak her seferinde yenilen Cahap’ın (Cahhaf/Şihab) eşi, Aşod’un annesi ve Muşel Mamikonyan’ın kızı olduğu için Şihab, Taron ve civarında hak iddia etmekteydi.⁷⁵

Arap asıllı Şihab’ın Muşel Mamikonyan’ın kızı ile evlenmesi de göstermektedir ki Abbasiler döneminde Bizans yerine Müslümanlara yakın duran Ermenilerden bazıları ile Müslümanlar evlilikler gerçekleştirdi ve bazı Ermeniler Müslüman isimleri aldılar.⁷⁶ Emeviler döneminde ihtidâ olaylarının yaşanmamasının aksine Abbasiler döneminde Ermenilerden bazıınının İslam’a girmesi, Abbasilerin Türkler ile ilişkilerinde olduğu gibi Ermenilerle olan münasebetlerinin Emevilere nazaran daha olumlu olduğunu göstermektedir. Bu olumlu hava ile

⁷¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 296.

⁷² Belâzurî, Muşel ifadesini Müşâil olarak telaffuz etmektedir. *Fütûhu'l-Büldân*, s. 296.

⁷³ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 315; Ömer Subaşı, “*Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin*”, *Turkish Studies*, Cilt: 7/3, Ankara, 2012, s. 2338.

⁷⁴ Astarciyan, *Ermeniyye*, s. 165-166; Ter-Gevondyan, *Ermeniyye*, s. 105-108; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 314-317; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 84-90.

⁷⁵ Ter-Gevondyan, *Ermeniyye*, s. 126.

⁷⁶ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 94.

birlikte Muş şehrinde, her ne kadar merkezde olmasa da, Müslümanları ilk defa Malazgirt'te görmeye başlamaktayız. Anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde Malazgirt vb. yerlerde, Muşel'in kızının örneğinde yaşandığı gibi, Ermenilerden Müslüman olanlar da vardır.

Ermeniye bölgesinde yaşayanların, Bizans ve Müslümanlarla siyasi ilişkilerini kendine konu edinen Abdülgani, Şihab'ın bir prenslik kurduğunu şöyle ifade etmektedir: *“Müslümanların Ermeniye bölgesine seferleri sırasında seferlerin kalıcı olması ve Ermeni isyanlarını engellemek amacıyla bazı Arap kabileleri bölgeye iskân edilmiştir. Meşhur Pakravent Savaşı'ndan sonra söz konusu ailelerden bazıları emirliklerini kurdular. Bunlardan en önemlisi 9. yüzyılın ikinci yarısında Şihab el-Kaysî'nin Van Gölü'nün kuzeyinde Abahunik bölgesinde kurduğu Malazgirt emirliğidir. Bunlar Malazgirt'i başkent yapmışlardır. Bu emirlik 197/812 yılında Duvin'i almıştır. Şihab, o zaman Abbasi Halifesi Emin'in bölgedeki temsilcisi idi ve Mamikonyan ailesinden biri ile evlendi. Kaysilerin emirlerinin en önemlilerinden birisi Şihab'ın torunu Sevade idi. O da Bagratilerden bir bayanla evlendi. Bu kişi, Abbasilere karşı Ermenilerle anlaşmıştır. Tarihçiler Kaysilerin soyunu Arab kabilesi Kays'a nispet etmişlerdir. Bazı Ermeni tarihçiler ise onların nesebini Ermenilere bağlamıştır.”*⁷⁷ Ter-Gevondyan ise *“Harun Reşid ölüp de oğulları Emin ile Memun arasında ihtilaf ortaya çıkınca Cahhaf ve bazı Ermeni emirlerinin hareketliliği arttı.”* diyerek Şihab ile ilgili özet bir bilgi vermektedir.⁷⁸

Arap tarihçisi Abdülgani, Şihab'ın Malazgirt prensliği kurduğunu ifade etmektedir. Ancak bunun ne derece bir prenslik olduğu, araştırmaya muhtaçtır. Bununla birlikte bu husus, bize Muş'un ilçesi Malazgirt'te ciddi bir Arap Müslüman nüfusunun olduğunu göstermektedir ki bu çok önemli bir bilgidir. Dolayısıyla bölgeye yapılan ilk fetihler Arap Müslümanlar ile gerçekleştiği gibi Müslümanların ilk iskânları da yine Arapların eliyle olmuştur.

Emin-Memun arasındaki mücadeleler, Babek isyanı vb. olaylar ile birlikte Ermeniye üzerinde Arapların hâkimiyetinin azaldığını, önemli bir aile olan Bagratilerin daha çok etkin olduğunu görmekteyiz. 211/826 yılında Aşod'dan sonra başka bir Bagratili Simbat başa geçmiş, 9. yüzyılda Bagrati ailesi Taron'daki etkinliğini iyiden iyiye arttırmıştır. Hatta Bagratiler, Taron'un hâkimi olduklarına dair Müslümanlardan belge bile almışlar, böylece özerklik kurmuşlardır. Bagrat ailesinin, Müslümanların himayesinde özerk hareket etmeleri Bizanslıların 222/837 yılında Ermeniye topraklarını itaat altına almak için harekete geçmesine sebep olmuş⁷⁹ ve Bizanslılar o dönemde merkez olan Taron'a (Muş) sefer yapmışlardır. Söz konusu sefer Ermeniler ile Müslümanları daha çok yaklaş-

⁷⁷ Abdülgani, *Ermîniyye*, s. 90, dipnot: 49; Faruk Sümer, Ebu'l-Verd diyerek muhtemelen Şihab'ın künyesini vererek Arap Kaysilerin hâkimiyetinin torunu Ebu Sevade marifetiyle, zaman zaman Bizanslıların da hâkimiyetini tanıyarak, Hamdanilerin Ebu Sevade'yi öldürdüğü tarih olan 954'e kadar sürdüğünü söylemektedir. *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 2. baskı, Ankara, 1998, s. 49.

⁷⁸ Ter-Gevondyan, *Ermeniya*, s. 128.

⁷⁹ Darkot, *“Muş”*, VIII, 746.

tırmıştır. Nitekim Babek isyanının bastırılmasından sonra Halife Mutasım'ın huzuruna giden Ermeni heyeti içerisinde Taron (Muş) emiri de bulunmaktadır.⁸⁰

Halife Mütevekkil 232/847 yılında halife olunca, Ermenileri itaat altına alarak kesintiye uğrayan vergilerin yeniden alınması için harekete geçti.⁸¹ Mütevekkil'in Ermeni valisi Ebu Said Muhammed b. Mervezi, vergi toplama işine koyuldu. Erzen emiri Arap Musa b. Zurâre'yi Ermeniyeye prenslerinin prensi Taron Beyi Bagarad Bagratuni'den cizye istemekle görevlendirdi. Ancak birleşen Ermeniler Arapları yendiler. Komutan vekillerinin başarısızlığı Halife Mütevekkil'i daha büyük bir çaba göstermeye sevk etti. Bu sırada ölmüş olan vali Ebu Said'in yerine onun oğlunu emir Yusuf'u, Aşod Ardziruni'yi ve Prensler Prensi denilen Bagrat Bagratuni'yi yakalayıp sürgüne göndermekle görevlendirdi.⁸² Başardığı taktirde onların topraklarını Emire vermeyi vaat etti. Yusuf, Taron reisi Bagrat'ı ve oğlunu yakalatıp zincire vurdurttu ve Samarra'ya gönderdi. Taberi, onların sürgünde Müslüman olduğunu söyler.⁸³ Böylece Taron prensliğini daha baştan silahsız bırakan emir, bu eyalete gitti ve bütün rehineleriyle kışı Muş'ta geçirdi. Ermeni kaynakları vali Yusuf'un Taronlulara baskı uyguladığını, birçoğunu Irak köle pazarlarında satmak üzere köleleştirdiğini ifade etmektedirler.⁸⁴

Ermeniyeye Valisi Yusuf kışı, çok sert olan ve hatta en az yirmi zirâ (yaklaşık 12.8 m.⁸⁵) karın her tarafı kapladığı Muş şehrinde geçirirken, Ermeniler ona hücum ettiler.⁸⁶ Vali, bir kiliseye sığınmışken 237/851 yılında onu yakalayıp öldürdüler. Thomas Ardıruni bu olayla ilgili "*Ona (Yusuf'a) mızrağı saplayan adamı*

⁸⁰ Ter-Gevondyan, *Ermeniya*, s. 132, 182, 337; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 102, 103, 108.

⁸¹ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, s. 311; Osman Gürbüz, "*Boğa el-Kebir'in Ermeniyeye Seferi Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 22, Erzurum, 2003, s. 238. Ermeni vakânüvisleri ise Halife Mütevekkil'in şiddetle hareket ettiğini söylerler ve onu Arap devrinin Neron'u olarak görürler. Astarciyan, *Ermeniyeye*, s. 167; Ter-Gevondyan, *Ermeniya*, s. 142; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 338-339.

⁸² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s. 296-297; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, VI, 111; İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Gregerious Cemâlüddin b. eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286), *Târîhu Muhtasaru'd-Düveli*, 3. baskı, Beyrut 1415/1994, s. 247; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî el-Mağribî (808/1406), *Târîhu İbn Haldûn -Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber-(I-VIII)*, Beyrut, 1421/2000, III, 344; Gürbüz, "*Boğa el-Kebir*", s. 240.

⁸³ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu't-Taberî -Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk-(I-XI)*, Thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. baskı, Kâhira, 1419, IX, 187. Grousset ise, onların sürgün hayatından kurtulur kurtulmaz yapmaktan benimsemeye zorlanmış oldukları İslam'ı terk ettiklerini söyler. *Ermenilerin Tarihi*, s. 358.

⁸⁴ Astarciyan, *Ermeniyeye*, s. 167; Ter-Gevondyan, *Ermeniya*, s. 142; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 338-339.

⁸⁵ Sözlükte "kol, insanın dirseğinden elinin orta parmağının ucuna kadar olan kısmını ifade eden" zirâ, istilahta, eskiden kullanılan bir çeşit uzunluk ölçüsü biriminin adıdır. Günümüzde kabul edilen ondalık sisteme dayalı santimetre, metre gibi ölçülere göre, bir zirâ 64 cm.'dir. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Dini Terimler Sözlüğü*, "Zirâ", <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dy/DiniBilgilerDetay.aspx?ID=1394>, (21.08.2013).

⁸⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, IX, 187; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, VI, 111; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dimeşkî (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye (I-XXI)*, Thk: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Cize, 1419/1998, XIV, 348. Osman Gürbüz, "*Bu kişilerin (Ermenilerin) Muş güneyi dağlarından geldiklerini söyledikten sonra onların, oturdukları bölgenin ismiyle çağrıldığını, İslam tarihçilerince 'huyit', batılı tarihçilerce 'Khoith' diye adlandırılan yerin, günümüzde Bitlis ili Mutki ilçe merkezinin yukarı kısımlarında bir mezra olduğunu, bazı rivayetlerde de Hoytluların Sason tarafından geldiğini*" söylemektedir. "*Boğa el-Kebir*", s. 240. Her ikisi de yani Mutki de Sason da Muş'un güneyindedir ve Muş ile aralarında dağlık bir bölge vardır.

gözlerimle gördüm." demektedir. Bu olaydan sonra Ermeniyeye bölgesinde problemler iyice arttı. Abbasilerden bağımsız beylikler ortaya çıktı. Abbasilerle anlaşmalı olan Erzen emiri Musa b. Zurâre bağımsızlığını ilan edip durumunu kuvvetlendirmek için Ermeni emirleriyle anlaştı. Erzen emirinin Bagratilerinden bir prenses ile evlendiği hatta Yusuf'un öldürülmesi olayında Ermenilere onun da yardım ettiği ifade edilir.⁸⁷ Ermeni tarihçisi Ter-Gevondyan Yusuf'un askerlerinin Bitlis'e doğru kaçtığına söylemekle⁸⁸ yetinirken İslam tarihi kaynakları Müslüman askerlerin tamamen çıplak hale getirilip bırakıldığını, soğuktan pek çoğunun öldüğünü hatta donan parmaklarının düştüğünü anlatmaktadırlar.⁸⁹ Bu olaylar üzerine Mütevekkil, bölgeye Boğa el-Kebir'i gönderdi.⁹⁰ Ermeni kaynakları Boğa'nın, Ermeniyeye'yi her türlü şiddet ve silahla boyun eğdirdiğini ve Ermenileri zorla Müslüman yaptığını söylemektedirler. Ermeniler karışıklık çıkarıcılarından dolayı Boğa şiddetle hareket etmiş olabilir. Ancak zorla İslam'a sokması şüpheli görünmektedir. Bu kaynakların söz konusu bilgiyi nereden aldıkları belli değildir. Üstelik Arap kaynaklarında az ya da çok böyle bir bilgi yoktur.⁹¹

Boğa, Ahlat'ı üs edindi ve işe Yusuf'u öldüren Sim Dağı'ndaki Hoytlulardan başladı. Onlardan pek çoğunu öldürdü. Daha sonra Boğa, Yusuf'un öldürülmesinin ardından akrabalarının kendisini esaretten kurtardığı Bagrat Bagratuni'yi, babası ve kayınpederi Aşod ile Davud'u, kardeşi Simbad'ı yakalamak için Taron emirliğine geçti. Hile ile Boğa, Bagrat'ı yakaladı. Onu ve ileri gelenleri Samarra'ya gönderdi.⁹² Kaynaklar, Müslümanların 200 bin kişi olduğunu ve 30 bin Ermeni'nin öldürüldüğünü ifade ederler.⁹³

Mütevekkil'in 247/861 yılında ölmesi üzerine Bizanslılar da harekete geçince, Ermenilerin dostluğunu elde etmenin akıllıca bir siyaset olacağına hükmeden Abbasi sarayı, Samarra veya Bağdat'ta tutuklu bulunan prensleri, 244/858 yılında serbest bıraktı. Taron prensi Bagrat sürgünde ölmüştü ancak iki oğlu Aşod ile Tavit serbest bırakıldı.⁹⁴ Bagratilerin ileri gelenleri sürgün hayatındayken rivayetlere göre Ardziruni sülalesinden Apupelc'in oğlu Kurken hâkimiyet alanını genişletirken sahip olduğu Taron'a, yaklaşık 15 yıl kadar hâkim olmuştur. Zira 264-265/878-879 yıllarında Taron'da Bagratunilerin hâkimiyeti söz konusudur. Nitekim Halife Mühtedi, Ermeniyeye'ye vali olarak Muhammed b.

⁸⁷ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, VI, 111; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasaru'd-Düveli*, s. 247; İbn Haldûn, *Târih*, III, 344; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 341.

⁸⁸ Ter-Gevondyan, *Ermeniya*, s. 140.

⁸⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 187; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, VI, 111.

⁹⁰ Belâzurî, *Fütuhu'l-Büldân*, s. 297; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, VI, 111; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasaru'd-Düveli*, s. 247.

⁹¹ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 114-118.

⁹² Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 114-118; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 341; Tuncel, "Muş", XXXI, 369; San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 160. Boğa el-Kebir'in Ermeniyeye bölgesine yaptığı bu seferin geniş anlatımı için bkz. Gürbüz, "Boğa el-Kebir", s. 241-244.

⁹³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, V, 188; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, VI, 111; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtasaru'd-Düveli*, s. 247; İbn Kesîr, *Bidâye*, s. XIV, 248; Astarciyan, *Ermeniyeye*, s. 168; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 342; Gürbüz, "Boğa el-Kebir", s. 242.

⁹⁴ Astarciyan, *Ermeniyeye*, s. 168; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 358, 481.

Halid'i atadığı zaman (263-264/877-878) Tatvan'da içlerinde Taron prensi Aşod Bagratuni'nin de yer aldığı Ermeni ileri gelenleri onu karşıladılar.

264/878 tarihinde Krikor-Terenig Ardziruni ile Taron'un Bagratuni prensi Aşod arasında ihtilaf çıktı; Krikor bir pusuyla Aşod'u yakaladı ve Taron'un prensliğine onun erkek kardeşi Tavit-Arkayig'ı geçirdi. Abbasi valisi Muhammed b. Halid de bunu onayladı.⁹⁵

270-271/884-885 tarihlerinde bütün Ermeniyeye prenslerin prensi Bagratlı Büyük Aşod'un hâkimiyetini kabul etti. Halife Mühtedi de ona bir kraliyet tacı gönderdi.⁹⁶ I. Basileios devrinde (253-254/867-886) Bizans'ın uyanışıyla beraber, tam bir çöküş halindeki Arap hilafetinin aleyhine olacak şekilde öyle ilerlemeler baş gösteriyordu ki, halifenin danışmanları prenslerin prensini Bizanslıların kucağına itmektense onu kendi müttefikleri yapmanın daha akıllıca olduğuna hükmetmiş olmalı. Zaten Bağdat sarayının kararından sonra, İstanbul sarayı bundan geri kalmak istemedi ve I. Basileios, tıpkı halife Mühtedi gibi Aşod'a bir kraliyet tacı gönderdi.⁹⁷ İki rakip imparatorluğa kendini kabul ettirmeyi bu şekilde başarmış olması, Büyük Aşod'un diplomatik zaferiydi. Ermeniyeye'nin yeniden kavuştuğu bağımsızlığın en iyi güvencesi iki büyük güç arasındaki bu tampon devlet rolünde yatıyordu.⁹⁸ İki büyük devlet tarafından tanınan Aşod ile birlikte Ermenilerin yükseliş devri başlamış oldu.⁹⁹

276/890 yılında, Prensler Prensi Aşod ölünce yerine oğlu Simbat Ermeniyeye valisi oldu.¹⁰⁰ Ancak Taron'un hâkimi 264-281/878-895 yıllarında Tavit Arkayg, 281-283/895-897 yıllarında ise onun yeğeni Kurken/Grigor idi.¹⁰¹ Bir ara Ermeniyeye valiliğini de yürüten Amid/Diyarbakır valisi Şeybani sülalesinden Ahmed b. İsa,¹⁰² Ermeniyeye'yi tamamen hâkimiyeti altına almak için Taron'u ele geçirmek istedi. 283/897 yılında Bagrati sülalesinden Tavit Arkayg'ın yeğeni Kurken/Grigor Taron'da hüküm sürerken, Emir Ahmed, Kurken'e saldırdı, onu yendi, öldürdü ve Taron'u ilhak etti. Bu sırada Ermeniyeye'nin genel valisi Sim-

⁹⁵ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 359-366, 481-482; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi I*, Çev: Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943, s. 397.

⁹⁶ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 373. Astarciyan, bu olayın tarihini 859, Abbasi halifesinin ismini ise Mütevekkil olarak vermiştir. Olayın sebebini ise Aşod'un Mütevekkil'e tam itaati neticesinde Mütevekkil'in veziri Ali'nin (Diğer bir yerde Vali İsa olarak geçmektedir ki doğrusu budur.) etkisini ve Farslı Şihab'ın Mütevekkil'e karşı isyanı esnasında onu yenmesine bağlamaktadır ki bu bilgilerin kendi içerisinde çeliştiği ve diğer rivayete zıt olduğu görülmektedir. Astarciyan, *Ermeniyeye*, s. 170-171. San, bu olayın tarihini 882 olarak vermekte, Aşod'un Müslümanlara vergi vermek suretiyle memleketini dilediği gibi yönettiğini ifade etmektedir. *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 160-161. Hem 862 hem de 882 tarihlerini ayrı ayrı veren Rahmi Tekin de "iki yüzyıldan beri ilga edilmiş olan Ermeni Krallığı böylece yeniden ihya edilmiş oldu." demektedir. *Ahlat*, s. 33. Anlaşıldığı kadarıyla 25 yıl hâkimiyetini devam ettiren Aşod, farklı Abbasi halifeleri tarafından aynı unvana layık görülmüş ve en az iki defa söz konusu unvanla taltif edilmiştir.

⁹⁷ Abdülğanî, *Ermîniyye*, s. 136; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 374.

⁹⁸ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 374.

⁹⁹ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Çev: Fikret İşıltan, 5. baskı, Ankara, 1999, s. 221.

¹⁰⁰ Astarciyan, *Ermeniyeye*, s. 172-179; Abdülğanî, *Ermîniyye*, s. 153; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 376; San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 161.

¹⁰¹ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 481-482.

¹⁰² Onun babasıyla başlayan hanedanlığa Şeyhoğulları denilmektedir. Adnan Demircan, "Müslümanların Fethinden Mervanilerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn", *İSTEM Dergisi*, Yıl: 9, Sayı: 17, Konya, 2011, s. 13.

bat, onunla Taron'da savaştı, ancak yenildi.¹⁰³ Simbat'ın Taron'daki yenilgisinden faydalanan Azerbaycan valisi Afşin, yeniden Ermeniye'ye hücum etti. Ermeniye'nin birçok bölgesini ele geçirdi.¹⁰⁴

Taron'a hâkim olan Diyarbakır Valisi Ahmed b. İsa Şeybani, bir müddet sonra Bagratiler tarafından Taron'dan çıkarıldı ve aynı sülaleden Grigory Taron'a hâkim oldu.¹⁰⁵ Grousset'e göre ise 284/898 tarihinde Ahmed b. İsa'nın vefat etmesi üzerine Taron, Bagratilerden Krikorikios veya Krikorig'e geçti ve Taron (Muş) 310/923 tarihine kadar bu kişinin yönetiminde kaldı.¹⁰⁶

Afşin'in kardeşi ve halefi Yusuf tarafından 301/914 yılında Ermeniye genel valisi Simbat öldürülmüştür.¹⁰⁷ Simbat'ın yerine geçen Aşot II ile Yusuf arasında problem oluşmuş, Yusuf'un Abbasi halifeliliğine isyan etmesi üzerine Aşot II, Yusuf'u öldürmüş ve böylece halife tarafından Şehinşah unvanı almıştır.¹⁰⁸ O, aynı zamanda cesaretli bir biçimde sorunları hallettiği için "Demir" lakabı da almıştır.¹⁰⁹ Bu Abbasilerin Ermeniye'den vergileri kaldırdığı tarih olmuş,¹¹⁰ bundan sonra Abbasilerin Ermeniye üzerindeki hâkimiyeti azalmış, hatta müstakil bir Ermeniye kurulmuştur.¹¹¹

Aşot II, Ermeniye'ye hâkim olurken Taron'u da ele geçirmiştir. Hatta Taron'a yerleşen usta bir siyasetle elini güçlendiren bu enerjik adam, Ermeniler arasındaki kavgalarda arabulucu olarak kendini ortaya koydu. Bu, Ermeni prensliğinin Taron Bagratilerinden Şırağ Bagratilerine geçmesi olarak yorumlanmıştır.¹¹² Taron Bagratilerinin hâkimiyeti döneminde Muş'un Ermeniye'ye başkentlik yaptığı ifade edilmektedir.¹¹³

Aynı yıllar yavaş yavaş Bizans Devleti'nin de bölge üzerindeki hâkimiyetinin artmaya başladığı dönem olarak ifade edilmektedir.¹¹⁴ Özellikle Bizanslıların 316-317/928-929 yıllarında Ahlat ve Bitlis başta olmak üzere Ermeniye bölgesinde hâkimiyetlerinin arttığını görmekteyiz.¹¹⁵ Ancak bu hâkimiyet sürekli olmamıştır.

Müslüman Abbasi Devleti'nin Ermeniye bölgesi üzerinde herhangi bir nüfuzunun kalmadığı bir dönemde Ermeniler, Bagrati sülalesi marifetiyle kendi kendini bağımsız bir şekilde yönetmeye başladığı, Bizanslıların da unvan vermekten öte Ermenilerin üzerinde hâkimiyetlerinin olmadığı bir dönemde, Musul

¹⁰³ Astarciyan, *Ermeniye*, s. 173-174; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 405-406.

¹⁰⁴ Astarciyan, *Ermeniye*, s. 172-173; Ter-Gevondyan, *Ermeniye*, s. 242.

¹⁰⁵ Ter-Gevondyan, *Ermeniye*, s. 243.

¹⁰⁶ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 482.

¹⁰⁷ Astarciyan, *Ermeniye*, s. 172-179; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 153; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 376; San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 161.

¹⁰⁸ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 354.

¹⁰⁹ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 154.

¹¹⁰ Astarciyan, *Ermeniye*, s. 179-181.

¹¹¹ Vasiliev, *Bizans*, s. 398; San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 161.

¹¹² Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 354, 357.

¹¹³ Darkot, "Muş", VIII, 746; Tuncel, "Muş", XXXI, 369; Halit Bingöl, *Muş'un Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış*, İstanbul, 1987, s. 12.

¹¹⁴ Honigmann, *Bizans*, s. 145-146.

¹¹⁵ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 172; Tekin, *Ahlat*, s. 34.

merkezli Müslüman bir beylik olan Hamdanîlerin en önemli şahsiyetlerinden Seyfûddeve, Ermeniye üzerine seferler yapmaya başlamıştır.¹¹⁶ O, Ermeniyeye'nin merkezi konumundaki Taron bölgesine akın yapmış ve 328/939 yılında onun başkenti Muş şehrini tahrip etmiştir. Onun Taron bölgesine sefer yapmasının bir diğer sebebi de buraya yönelik Bizans hâkimiyeti taleplerini kırmak istemesidir.¹¹⁷ Dolayısıyla yerel valiler tarafından yönetilse bile temelde İslam hâkimiyeti altında yaşayan Muş şehri, bu dönemde Hamdanîlerin hâkimiyetine girmiştir. Hamdanîlerin hâkimiyeti Bizanslıların zaman zaman bölgeye yaptığı akınlar ile azalmış, bu arada muhtemelen Malazgirt'i kendilerine merkez edinen Kayslı Şihab'ın soyundan gelen, etnik köken itibarıyla Arap olan Ebu'l-Verd de bölgede özellikle Malazgirt ve Muş'ta hâkim olmuştur. Bölgede etkinliğini kaybeden Hamdanî Seyfûddeve'nin kölesi Neca, Seyfûddeve'nin isteğinin dışında kendi başına buyruk hareket ederek, Ermeniye bölgesine akınlar yapmış, Ebu'l-Verd'i öldürerek onun sahip olduğu Ahlat, Malazgirt, Muş ve çevresini almış ve burada müstakil bir beylik kurmak istemiştir. 353/964 yılında gerçekleşen bu olay üzerine, Seyfûddeve buraya sefer yapmış ve Muş da dâhil olmak üzere bölgeyi tekrar hâkimiyeti altına almıştır. Neca kaçmış, daha sonra eman dilemiş, Seyfûddeve onu affetse de bir yıl sonra adamları tarafından öldürülmüştür.¹¹⁸

Bizanslılar, bölgeye yaptığı seferde 356/967'de Muş'u, 357/968'de Malazgirt ve Bulanık'ı almışlardır. Bizanslılar Muş'taki Bagratilerin mülklerini de ele geçirmişler ancak Bizanslıların hâkimiyeti yine uzun sürmemiş, on beş yıl içerisinde yerel beyler olarak tabir edilen Ermeni sülaleleri bölgeye hâkim olmuştur.¹¹⁹ Bagratilerin Ermeniye'ye tamamen hâkimiyetiyle sonuçlanan süreç, Ermeniye'de patlak vermiş olan Bardas Skleros (365-366/976-979) ve Bardas Phokas (376-377/987-989) isyanları ile gerçekleşmiş, bu ayaklanmalar ile bölgedeki Bizans hâkimiyeti büyük ölçüde sona ermiştir.¹²⁰

Hamdanîlerin güç kaybetmesinden bir müddet sonra Diyarbakır merkezli bir başka beylik Mervanîler, 363/974 yılından itibaren bölgeye hâkim olmaya başlamışlardır.¹²¹ 366/979'lu yıllardan sonra ise Ahlat ve Malazgirt'e kadar olan bölgelere hâkim olan Mervanîlerin Muş'u da ele geçirdiği ifade edilmektedir.¹²² Ancak Mervanîlerin bölgedeki etkinliği zaman zaman kesintiye uğramış-

¹¹⁶ Ostrogorsky, *Bizans*, s. 257-258. Seyfûddeve'nin Bizanslılar ile mücadeleleri için bkz. Ömer Tokuş, *Hamdanîler (Siyasî, İçtimaî, İlmî ve Kültürel Hayat)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2006, s. 59-69; Edip Akyol, *Seyfûddeve ve Anadolu Seferleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007, s. 49-71; Demircan, "Meyâfârikîn", s. 14.

¹¹⁷ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 178-179.

¹¹⁸ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, VII, 281; İbn Haldûn, *Târîh*, IV, 306-307; İbn Kesîr, *Bidâye*, XV, 264; Sümer, *Türk Beylikleri*, s. 49; Tokuş, *Hamdanîler*, s. 71; Akyol, *Seyfûddeve*, s. 65-66.

¹¹⁹ Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 193-197; Aristakes, *Ermeniyye*, s. 29; Honigmann, *Bizans*, s. 147, 148-149. Bu arada 974 tarihinde Bizans İmparatoru, Ermeni prensi Aşod ile Muş'ta görüşme yapmıştır. Honigmann, *Bizans*, s. 90; Abdülganî, *Ermîniyye*, s. 199.

¹²⁰ Süryani Mihail, *Vakainame*, s. 215-216; Honigmann, *Bizans*, s. 147, 148-149; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 493, 501, 502; Tekin, *Ahlat*, s. 35.

¹²¹ Sümer, *Türk Beylikleri*, s. 50.

¹²² Honigmann, *Bizans*, s. 150-151. San, 984'ten sonra Muş'un Mervanîlerin hâkimiyetine girdiğini

tır. 381/992 yılında Bizanslılar Malazgirt, Ahlat ve Erciş şehirlerini kuşatarak Mervanîleri zor durumda bırakmışlar, sonuçta Mervanîler Bizanslıların metbu-luğunu tanımak zorunda kalmışlar ve aralarında 10 yıllık bir barış antlaşması imzalanmıştır. Bununla beraber Mervanîler, bu bölgenin doğrudan Bizanslıların eline geçmesini de önlemişlerdir.¹²³ Bizanslıların Mervanîlere yenilerek onlardan çekindikleri için antlaşma yaptıkları da ifade edilmektedir.¹²⁴ Takvimler 390/1000'i gösterirken Mervanî emiri Ebu Mansur Mümehtidüdevle Said'i, bölgeye gelen Bizans İmparatoru II. Basileios'a bağlılık ve gerektiğinde asker gönderme sözü verirken görmekteyiz.¹²⁵ Buna karşılık Bizans İmparatoru, Ermeni ileri gelenlerine Mümehtidüdevle'ye itaat etmelerini emretmiştir.¹²⁶

Bizanslılar ile Mervanîler bölge üzerinde yer yer hâkimiyet mücadelesine girerken, anlaşılan Ermeni ailesi Bagratiler bu durumdan kazançlı çıkmış ve bu sülaleye mensup olan Gagik I, hüküm sürdüğü 379-410/990-1020 yıllarında Ermeniyye'nin en parlak günlerini yaşamasını sağlamıştır. Onun ölümüyle yeniden Bizans Devleti'nin bölgeye hâkim olduğunu görmekteyiz. Taron artık Bizanslıların askeri bir teması (idari birimi) olmuştur.¹²⁷ Görüldüğü kadarıyla bölge ve tabii ki Muş şehri, Büyük Selçuklular bölgeye gelene kadar Bizans Devleti'nin hâkimiyetinde kalmıştır. Selçuklular ve özellikle Sultan Alparslan, Muş ve Malazgirt tarihi için bir dönüm noktası teşkil etmiştir.

Sonuç

Muş şehrinin tarihinin M.Ö. 5000-6000'li yıllara kadar uzandığı söylenece de yapılan çalışmalar neticesinde şehir merkezinde Urartular dönemine ait kalıntılar bulunmuştur. Söz konusu eserler, Urartuların hükümdarı Menua döneminde (M.Ö.810-786) Muş'ta yerleşimin olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu yazıtlarda bahsedilen Urme/Ulme/Ulmeri/Qulmeri isminin Muş'un ilkçağdaki ismi olduğu düşünülmektedir. Bütün bu bilgilerle beraber Muş'un ilkçağ tarihi ile ilgili müstakil çalışmalar olmaması, Muş'taki ilk yerleşimin tarihi ve o dönemdeki Muş'un ismi ile ilgili kesin yargılarda bulunmamızı engellemektedir. Bununla beraber Urartulardan sonra bölgeye hâkim olan Med, Pers, Part, Roma, Bizans ve Sasanilerin Muş şehrinin hâkimiyetini elinde bulundurmaları kolayca tahmin edilmekle birlikte, özelde Muş şehrinin ilkçağın sonlarında ve or-

→ →
söylenecektir. *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 162.

¹²³ İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasaru'd-Düveli*, s. 309; Sümer, *Türk Beylikleri*, s. 50; San, *Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, s. 163; Tekin, *Ahlat*, s. 35. İbnü'l-İbrî bir başka eserinde olayı şöyle anlatmaktadır: "Arapların 382 (992-993) yılında Bizanslılar, Ahlat Minazgerd ve Argiş şehirlerini aldılar. Bunun üzerine Ermeni ordusu kumandanı Ebu Ali, Bizanslılara vergi vermeyi kabul etti. Kral Basil razı olarak Ermeniyye'yi ona bıraktı ve on yıllık bir barış antlaşması yaptı. Bu sırada kendilerine Sina Karimaye (Senahripiler yani Sennacherb'in zürriyeti) denilen Ermenilerin ayak takımı kalkarak kalelerini Bizans Kralı Basil'e verdiler. O da buna karşı Sebastia ve Kapadokya'yı onlara verdi, Ermeni eşrafı da buraya yerleştiler. Bunlar buradan bütün Kapadokya, Kilikya ve Suriye'ye yayıldılar." İbnü'l-İbrî, *Ebü'l-Ferec Tarihi*, I/274.

¹²⁴ Abdürrahim Tufantoz, "Mervanîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, XXIX, 231; Yusuf Baluken, *Mervanîler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010, s. 19.

¹²⁵ Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 520-521.

¹²⁶ Baluken, *Mervanîler*, s. 21.

¹²⁷ Ostrogorsky, *Bizans*, s. 291-292.

taçağın başlarındaki bu zaman dilimindeki durumuyla ilgili net bilgilerin olduğu söylenemez. Dolayısıyla Muş şehrinin ilk defa Müslümanların eline geçtiği Hz. Ömer dönemine kadar olan tarihi sürecin, müstakil olarak ele alınması gerekmektedir.

Muş şehrinin ilk çağ zaman diliminde isminin ne olduğu konusundaki veri yetersizliğinin bir benzerini, ortaçağın başlarında özellikle Bizans-Sasani mücadelelerinin olduğu bir dönemde de görmekteyiz. Gerçi bu dönemlerde Muş şehrinin isminin Taran/Taron/Tarun olduğu aşikârdır ancak aynı zamanda bu isim bölge için de kullanılmaktadır. Bu sefer rivayetlerde geçen bu ismin, Muş'un merkezi veya Ahlat'ın, Bitlis'in hatta Sason'un içerisinde yer aldığı bölgenin tamamı için kullanıldığını tespit etmek de başka bir problem olarak görünmektedir. Bir başka sorun ise Muş'un isminin tam olarak ne zaman kullanıldığı ve bu isimlendirmeye sebep olan olayın ya da kişinin bilinmemesidir. Gerçi Muş ismiyle ilgili bir takım görüşler bulunmaktadır; ancak bunlar doğruluğu ispatlanmamış bilgilerdir ve bu sebeple bunların değerlendirilmesini bir başka çalışmaya havale etmekten başka yapacak bir şey görünmemektedir.

Müslümanların erken bir dönemde Hz. Ömer döneminde Muş'u fethettikleri kesinlik kazanmaktadır. Konuyla ilgili zaman zaman ihtilafı ve hatalı bilgiler vermelerine karşın Ermeni kaynaklarının daha sarıh bir şekilde belirttiği, İslam tarihi kaynaklarıyla da örtüşen rivayetlere göre Derbend'in fethinden sonra Ermeniyeye bölgesine yönelen Müslüman kuvvetler, güney taraftan gelen İyâz b. Ganm komutasındaki ordularla beraber Ahlat-Bitlis güzergahında bir araya gelmişler; bunlar arasından on sekiz bin kişilik bir ordu, 21/641 tarihinde Abdurrahmân b. Rebîa el-Bâhilî komutanlığında batıya yönelmiş ve Muş'u fethetmiştir.

İyâz b. Ganm'den sonra gerçekleştirilen Habîb b. Mesleme ve Selmân bin Rebîa el-Bâhilî önderliğindeki 21/641 ve 24-25/645-646 yıllardaki ikinci ve üçüncü Ermeniyeye seferi ile Muaviye'nin Şam valisi olduğu dönemde 31/652 tarihli dördüncü Ermeniyeye seferleri ile bölgedeki Müslümanların hâkimiyeti sağlanmıştır. Ancak bu fetihler söz konusu dönemde kalıcı bir özellik göstermemiştir. Nitekim İslam dünyasında iç karışıklıklar baş gösterince, özellikle Hz. Ali ile Muaviye arasında vuku bulan ihtilaflarla birlikte, Ermeniyeye bölgesinin daha özerk bir yapıya kavuştuğu görülmektedir. Bu dönemde Muş'u merkez edinen Muşel Mamikonyan'ın özelde Taron, genelde 4. Ermeniyeye bölgesine hâkim olduğu anlaşılmaktadır.

Emeviler döneminde devletin güçlü olduğu zamanlarda Müslümanların Ermeniyeye toprakları üzerinde tam bir hâkimiyet kurduğu görülmektedir. Bununla birlikte Müslümanların iç çekişmelerinin görüldüğü, taht kavgalarının yaşandığı dolayısıyla bölge ile ilgilenilemediği dönemlerde Ermeniler, ağır vergileri söz konusu ederek isyan etmişlerdir. İsyanlarında bağımsızlık temel neden olsa gerekir; ancak Müslümanların dâhilî problemlerle meşguliyetleri de isyanlara zemin hazırlamıştır. Bu isyanların en önemli sebebi hiç şüphesiz Bizanslıların

bölge üzerinde etkinliklerini devam ettirme düşünceleri ve bu amaçla Ermenilere isyanlarda yardım etmeleridir. Bununla birlikte bölge Emeviler zamanında Emevi-Bizans çekişmesine bazen de antlaşmasına şahit olmuştur.

Yaklaşık 90 yıllık Emevi hâkimiyeti döneminde özelde Muş'ta, genelde Muş'un içerisinde yer aldığı Ermeniyeye bölgesinde çok fazla ihtidâ/İslamlaşma görülememektedir. Bu da Emevilerin mevali politikası ile ilgili bir durum olsa gerektir. Aynı dönemde Müslüman Arapların bölgede iskân politikası güttüğüne dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır.

Emevilerin Ermeniyeye'ye hâkim olan feodal ailelerden Muş'u merkez edinen Ermeniyeye'yi de zaman zaman yöneten Mamikonyan ailesi ile Bagratiler arasında denge politikası izlediği görülmektedir. Ancak Mamikonyan ailesinin daha kabileci bir şekilde hareket etmesi ve dolayısıyla Emevilerin çıkarlarına ters bir durum oluşturmaları bu dengeyi bozmuş ve Emeviler, özellikle son dönemlerinde Bagrati ailesini incelemeye başlamıştır.

Abbasi ihtilali sırasında Ermeniler bağımsızlıklarını elde etmek için isyan etmişler, özellikle Mamikonyan ailesinin başını çektiği isyanlar sebebiyle Abbasiler, söz konusu aileye olumlu bakmamıştır. Bagratilerin Emevilerle iyi geçinmeleri Abbasileri ilk etapta onlara karşı durmasını gerektirmişse de zamanla Abbasilerin anlaştığı aile yine Bagratiler olmuştur. Özellikle Taron Bagratileri denilen ailenin etkin olduğu dönemde Muş'un da ön planda olması normaldir. Çünkü gözde feodal ailenin merkezi Muş merkezidir. Nitekim Mütevekkil döneminde Ermeniyeye bölgesinin valisi Yusuf'un Ermeniyeye üzerinde hâkimiyeti sağladıktan sonra kışı geçirmek üzere merkezi yani Muş'u tercih etmesi de bunu göstermektedir.

Abbasiler döneminde Ermenilerle olan ilişkilerde akrabalık bağlarını dolayısıyla ihtidâları ve iskân faaliyetlerini görmekteyiz. Bunun en bariz örneği Arap asıllı Şihab'ın Muşel Mamikonyan'ın kızı ile evlenmesidir. Ermeni tarih kitaplarında Cahaf ismiyle zapt edilen ve Malazgirt'te iskân eden bu kişi, kayınpederinin ölümünden sonra kendisini Mamikonyan ailesinin varisi olarak göstermiş ve söz konusu ailenin Muş merkezindeki mülklerini sahiplenmeye çalışmıştır. Bundan daha da ilginç olanı bu kişinin IX. yüzyıl başlarında Malazgirt'de bir emirlik kurduğu ve bu beyliğin X. yüzyılın ortalarına kadar hüküm sürdüğü bilgisidir. Bu beylik ile ilgili müstakil çalışmalar yapıldığında Muş ve Malazgirt tarihine ışık tutacak bir çok bilginin gün yüzüne çıkacağı aşikârdır; ancak bu rivayet dahi Abbasiler döneminde ilk defa Muş şehrinde en azından ilçesi olan Malazgirt'te hatırı sayılır bir Müslüman Arap topluluğunun bulunduğunu göstermektedir. Bu da Muş şehrinin ilk Müslüman ziyaretçilerinin Arap Müslümanlar olması gibi, ilk Müslüman sakinlerinin de Araplar olduğunu ortaya koymaktadır. Günümüzde her ne kadar Malazgirt'te olmasa da Muş'a bağlı diğer ilçe ve yerleşim yerlerindeki Arapların, Muş'un ilk Müslüman nüfusunu teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

IX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Ermenilerin özellikle Bagratilerin önder-

liğinde güçlendiğini aynı yüzyılın son çeyreğinde Halife Mühtedi döneminde ise artık Ermenilerin hemen hemen bağımsız gibi hareket ettiğini görüyoruz. Özellikle gerek Halife Mühtedi gerekse Bizans İmparatoru tarafından “Prenslerin Prensi” unvanını elde eden Aşod Bagratuni, Abbasi-Bizans arasındaki rekabetten faydalanarak her iki devletin üzerlerindeki hâkimiyetini asgari seviyeye indirmeyi başarmıştır.

Bagratilerin etkin bir politika gütmesine karşın bir ara Ermeniye valiliğini de yürüten Amid/Diyarbakır valisi Şeybani sülalesinden Ahmed b. İsa, 283/897 yılında Taron/Muş'u ele geçirmiş, ancak hâkimiyeti bir yıl sürmüştür. Taron (Muş) 284-310/898-923 yıllarında Bagratiler, Musul merkezli Müslüman bir beylik olan Hamdanîlerin en önemli şahsiyetlerinden Seyfüddevle'nin, 328/939 yılında Muş'u almasına kadar ise Bizanslıların hâkimiyetinde kalmıştır. Hamdanîlerin Muş'taki hâkimiyeti, kısa süreli Bizanslıların ve Malazgirt emiri Ebu'l-Verd'in hâkimiyetleri istisna tutulacak olursa, Bizanslıların Muş'u aldığı 356/967 senesine kadar sürmüştür. Bir yıl sonra Bizanslılar, Malazgirt ve Bulanık'ı da almışlar ancak Bizanslıların hâkimiyeti yine uzun sürmemiş, on beş yıl içerisinde yerel beyler olarak tabir edilen Ermeni sülaleleri bölgeye hâkim olmuştur. Bagratilerin Ermeniye'ye tamamen hâkimiyetiyle sonuçlanan süreç, Ermeniye'de patlak vermiş olan Bardas Skleros (365-366/976-979) ve Bardas Phokas (376-377/987-989) isyanları ile başlamış, bu ayaklanmalar ile bölgedeki Bizans hâkimiyeti büyük ölçüde sona ermiştir.

Diyarbakır merkezli bir başka beylik Mervanîler, 366/979'lu yıllardan sonra Ahlat ve Malazgirt'e kadar olan bölgelere hâkim olmuşlar, bu arada Muş'u da ele geçirmişlerdir. Ancak Mervanîlerin bölgedeki etkinliği zaman zaman Bizanslılar tarafından kesintiye uğratılmış, Bizanslılar ile Mervanîler bölge üzerinde yer yer hâkimiyet mücadelesi yaparken, Ermeni ailesi Bagratiler bu durumdan kazançlı çıkmış, 410/1020 yılına kadar Ermeniye üzerinde tam bir nüfuz sağlamışlardır. Bu tarihten itibaren Selçukluların bölgeye gelmesine kadar Muş'un ve bölgenin Bizans Devleti'nin hâkimiyetinde olduğunu görmekteyiz. Söz konusu durum özellikle Sultan Alparslan ve Malazgirt Savaşı ile birlikte tamamen değişmiş, Muş ve Malazgirt için yeni bir süreç başlamıştır.

Kaynaklar:

- » el-Abdülganî, Abdurrahmân Muhammed, Ermîniyye ve Alâkâtühe's-Siyâsiyye bi-küllin mine'l-Bizantiyyîn ve'l-Müslimîn 33-457/653-1064, Kuveyt, 1989.
- » Acar, Abdurrahman, “Bingöl ve Çevresinde İslam'ın Yayılışı”, I. Bingöl Sempozyumu, (10-11 Haziran 2006), Bingöl, 2007, s. 19-27.
- » Akyol, Edip, Seyfüddevle ve Anadolu Seferleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007.
- » Aristakes De Lastivert, Ermeniye beyne'l-Bizantiyyîn ve'l-Etrâki's-Selâcika 392-463/1000-1071, Fransızca'dan Arapça Çev. ve Thk: Fâyiz Necîb İskender, İskenderiye, 1983.
- » Arslan, İhsan, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İyâz b. Ğanm”, İSTEM Dergisi, Yıl: 10, Sayı: 19, Konya, 2012, s. 101-120.
- » Arslan, Yavuz, Perslerin Yönetim Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010.
- » Astarciyan, K. L., Tarihu'l-Ümmeti'l-Ermeniyye, Musul, 1951.
- » Azimli, Mehmet, Diyarbakır ve Çevresinin Müslümanlaşma Süreci, Konya, 2010.
- » el-Belâzurî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahya b. Câbir (279/892), Fütûhu'l-Büldân, thk: Abdullâh

- Enîs et-Tabbâ', Beyrut, 1407/1987.
- » Baluken, Yusuf, Mervanîler Devrinde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2010.
  - » Baykara, Tuncer, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, Ankara, 1988.
  - » Bingöl, Halit, Muş'un Kültür Hayatına Toplu Bir Bakış, İstanbul, 1987.
  - » Darkot, Besim, "Muş", Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1979, VIII, 744-747.
  - » Demir, Ahmet, İslam'ın Anadolu'ya Gelişi (Doğu ve Güneydoğu illeri), 2. baskı, İstanbul, 2008.
  - » Demircan, Adnan, "Müslümanların Fethinden Mervanîlerin Yıkılışına Kadar Meyyâfârikîn", İSTEM Dergisi, Yıl: 9, Sayı: 17, Konya, 2011, s. 9-22.
  - » Diyanet İşleri Başkanlığı, Dini Terimler Sözlüğü, "Zirâ", <http://www.diyaret.gov.tr/turkish/dy/DiniBilgilerDetay.asp?ID=1394>, (21.08.2013).
  - » Güneş, Hüseyin, "Tür Abdîn Yöresinin İslamlaşma Süreci", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Yıl: 2012/2, Cilt: III, Sayı: 6, s. 71-101.
  - » Gürbüz, Osman, "Boğa el-Kebir'in Ermeniyeye Seferi", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 22, Erzurum, 2003, s. 233-250.
  - » Grousset, René, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, Çev: Sosi Dolanoğlu, İstanbul, 2005.
  - » el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh (626/1229), Mucemü'l-Büldân (I-V), Beyrut, 1397/1977.
  - » Hattâb, Mahmûd Şîr, Ermeniyeye Bilâdi'r-Rûm, 4. baskı, Beyrut, 1411/1990.
  - » Honigmann, Ernst, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı, Çev: Fikret İşıltan, İstanbul, 1970.
  - » İbn Abdilber, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî (463/1071), el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb, Thk: Âdil Mürşid, Ammân, 1423/2002.
  - » İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzüddîn Ali b. Muhammed el-Cezerî (630/1233), el-Kâmil fi't-Târîh (I-XI), Thk: Ebu'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrut, 1407/1987.
  - » ..... Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe (I-VIII), Thk: Alî Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut, 1417/1996.
  - » İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî (852/1448), el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe (I-IX), Mısır, 1327/1853.
  - » İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn el-Hadramî el-Mağribî (808/1406), Târîhu İbn Haldûn -Kitâbü'l-Iber ve Divânü'l-Mübtede' ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve Men Âsârahüm min Zevî's-Sultânî'l-Ekber-(I-VIII), Beyrut, 1421/2000.
  - » İbnü'l-Ibrî, Ebu'l-Ferec Gregerious Cemâlüddin b. eş-Şemmâs el-Malatî (683/1286), Târîhu Muhtasarü'd-Düveli, 3. baskı, Beyrut 1415/1994.
  - » ..... Ebü'l-Ferec Tarihi, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1945.
  - » İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dimeşkî (774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye(I-XXI), Thk: Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî, Cize, 1419/1998.
  - » İpek, Ali, İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.
  - » Kabadağ, Fatma, I-VII. Yüzyıllar Arasında Roma-Pers Mücadeleleri, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa, 2006.
  - » Kaegi, Walter E., Bizans ve İlk İslam Fetihleri, Çev: Mehmet Özay, İstanbul, 2000.
  - » Karpat, Kemal, Osmanlı Nüfusu 1830-1914, İstanbul, 2010.
  - » Kramers, J. H.-C. E. Bosworth, "Mush", Encyclopaedia of Islam, 2. edition, Leiden, 1993, VII/665-666.
  - » Külekçi, Cahit, İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri (Hulefa-yi Raşidin ve Emeviler Dönemi), İstanbul, 2012.
  - » Mamikonean, Yovhannes (6. yy.?), The History of Taron, by Levon Avdoyan, Atlanta Georgia, 1993.
  - » Ostrogorsky, Georg, Bizans Devleti Tarihi, Çev: Fikret İşıltan, 5. baskı, Ankara, 1999.
  - » Öztuna, Yılmaz, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi: Türkiye'nin Siyasi, Medeni, Kültür, Teşkilat ve San'at Tarihi (I-V), İstanbul, 1983.
  - » San, M. Salih, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi, Ankara, 1966.
  - » Sayılan, Hasan, Muş İlinde Kültür Turizmi Potansiyelinin Coğrafi Açından Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.
  - » Sevgen, Nazmi, Anadolu Kaleleri, Ankara, 1959.
  - » Subaşı, Ömer, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", Turkish Studies, Cilt: 7/3, Ankara, 2012, s. 2329-2351.

- » Sümer, Faruk, Doğu Anadolu Türk Beylikleri, 2. baskı, Ankara, 1998.
- » Süryani Mihail (1200), Vakainame I. kısım (622-1042), Fransızca ve Ermeniceden Türkçeye Çev: Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1944.
- » Şahin, Tahir Erdoğan, İlkçağ Tarihi ve Uygarlıkları, Malatya 2007.
- » Şerefhan Bitlisî (1604), Şerefnâme (I-V), Farsça'dan Fransızca'ya Çev: François Bernard Charmoy, Türkçe Çev: Celal Kabadayı, İstanbul, 2009.
- » et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/922), Târîhu't-Taberî -Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk-(I-XI), Thk: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, 2. baskı, Kâhira, 1419.
- » Tan, Armağan, Urartu Krallığı'nın Kuruluşu, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.
- » Tekin, Rahmi, Ahlat Tarihi, İstanbul, 2000.
- » Ter-Gevondyan, A. N., Ermeniya i Arabskiy Halifat, Erivan, 1972.
- » Tokuş, Ömer, Hamdanîler (Siyasî, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2006.
- » Tufantoz, Abdürrahim, "Mervanîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Ankara, 2004, XXIX, 230-232.
- » Tuncel, Metin, "Muş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2006, XXXI, 368-371.
- » Türker, Atıla, Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2001.
- » Uras, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, 2. baskı, İstanbul, 1987.
- » el-Vâkidi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer (207/822), Târîhu Fütûhu'l-Cezîra ve'l-Habûr ve Diyâr-i Bekr ve'l-İrâk, Thk: Abdülazîz Feyyâz Harfûş, Dimeşk, 1417/1996.
- » Vasiliev, A. A., Bizans İmparatorluğu Tarihi I, Çev: Arif Müfid Mansel, Ankara, 1943.
- » el-Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kub b. Ca'fer el-Abbâsî (284/897), Târîhu'l-Ya'kûbî, <http://www.alwaraq.net>, (05.08.2013).
- » Yurt Ansiklopedisi, "Muş", Genel Yayın Yönetmeni: Taha Parla, İstanbul, 1982-1983, VIII/6032-6034.